

V. LENINAS



KARLAS

MARKSAS

VLADIMIRAS LENINAS

KARLAS MARKSAS
**(trumpa biografinė apybraiža
ir marksizmo išdėstymas)**

MARKSISTO BIBLIOTEKA

www.marksistobiblioteka.wordpress.com

el. paštas: spartakas2016@gmail.com

LEIDĖJŲ ŽODIS

1914 m. parašytoje ir 1918 m. galutine redakcija išėjusioje brošiūroje „Karlus Marksus“¹ legendinis revoliucionierius V. Leninas pateikia trumpą K. Markso biografijos veiklos ir kūrybos apybraižą; bendrais bruožais išdėsto marksizmo teorijos pagrindus: dialektinį ir istorinį materializmą (filosofiją), pridedamosios vertės teoriją (politekonomiją), mokymą apie socializmą, kaip proletariato diktatūrą (mokslinį komunizmą).

Tai – puikus marksizmo pradžiamokslis, kuris ir dabar, praėjus visam šimtmečiui, leidžia skaitytojui susipažinti su K. Markso ir F. Engelso visuomenės

¹ Straipsnį „Karlus Marksus (Trumpa biografinė apybraiža ir marksizmo išdėstymas)“ V. Leninas parašė tuo metu Rusijoje labai populiariam Granatų Enciklopediniam žodynui. 1918 metais diskini knygele išleisto šio straipsnio pratarmėje V. Leninas iš atminties, nurodo, kad straipsnis buvo parašytas 1913 metais. Iš tikrųjų jis straipsnį pradėjo rašyti 1914 metų pavasarį Poronine; tačiau, III) damas nepaprastai užsiėmęs vadovavimu partijos veiklai ir laikraščiu „Pravda“, V. Leninas turėjo nutraukti straipsnio rašymą. 1914 m. liepos 8 (21) d. laiške Granatų leidinių redakcijai rašė: „Man labai gaila, kad daugelis tikrai nepaprastų ir nenumatytų aplinkybių... privertė mane iš pat pradžių nutraukti pradėtą straipsnį apie Marksa, ir aš, ne kartą veltui mėginęs rasti laiko jam tęsti, turėjau padaryti išvadą, kad iki rudens negaliu atlikti darbo. Labai atsiprašau ir tikiuosi, kad jūsų tokio naudingo leidinio redakcija suspės rasti kitą marksistą ir laiku gauti iš jo straipsnį“ (Raštai. V., 1955. T. 35, p. 115). Granatų leidinių o redakcijos sekretorius liepos 12 (25) d. atsakė V. Leninui: „Jūsų šios dienos laiškas, beveik tolygus atsisakymui parašyti straipsnį — Marksus ir marksizmas, mus labai sutrikdė... Peržiūrėjome ne tik rusų, bet ir užsieniečių pavardes, tačiau nerandame autoriaus. Labai labai prašome Jus parašyti šį straipsnį. Jūs suprantate, kokią didelę reikšmę demokratiniais Žodyno skaitytojams dabar galėtų turėti Jūsų straipsnis; tai suprasdamas Jūs tikriausiai iš pradžių ir sutikote. Galbūt ir dabar šis supratimas nulems, ir Jūs įvykdysite mums duotą pažadą. Mes pasiryžę padaryti tokius palengvinimus: gerokai atidėti terminą — iki rugpjūčio 15 d.— ir sutinkame, jeigu Jums tai paranku, kad nebus gvildenamas mainomosios vertės klausimas; to mes galėtume dar šiek tiek luktelėti. Galėtume kokią savaitę palaukti ir bibliografijos. Mes norėtume dar kartą primygtinai prašyti Jus neatsisakyti pa rašyti tokį straipsnį, tikėdamiesi, kad Jūs, kaip ir mes, laikui o tai vertingu ir reikalingu dalyku“ (Marksizmo-leninizmo instituto prie TSKP CK Centrinis partinis archyvas).

V. Leninas sutiko toliau rengti straipsnį, bet greitai prasidėjo karas, ir Austrijos valdžios organų jis buvo suimtas. Tik tai rugsėjo mėnesį, persikėlęs į Berną, V. Leninas vėl ėmėsi straipsnio ir baigė jį rašyti lapkričio pirmojoje pusėje. Lapkričio 4 (17) d. laiške Granatų leidinių redakcijai V. Leninas rašė: „Šiandien iv siunčiau Jums registruota banderole straipsnį apie Marksa ir marksizmą žodynui. Aš pats negaliu pasakyti, kaip man pavyko išspręsti sunkų uždavinį — išsprauti dėstymą į 75 tūkstančių raidžių— arba apie tiek — rėmus. Pasakysiu, kad reikėjo smarkiai suspausti literatūrą (ultimatyviai buvo 15 000), ir aš turėjau parinkti tai, kas yra esminga įvairiose kryptyse (žinoma, daugiausia už Marksa)“ (Raštai, t. 35, p. 133).

Straipsnis „Karlus Marksus“, pasirašytas V. Iljino slapyvardžiu, ne visas buvo išspausdintas 1915 metais Enciklopedinio žodyno (7-ojo leidimo) 28 tome. Dėl cenzūros sąlygų žodyno redakcija neišspausdino dviejų straipsnio skyrelių: „Socializmas“ ir „Klasinės proletariato kovos taktika“ ir vietomis pakeitė straipsnio tekstą. Straipsnio pabaigoje buvo išspausdintas priedas „Marksizmo bibliografija“.

1918 metais leidykla „Priboi“ („Bangų muša“) straipsnį išspausdino atskira knygele iš Enciklopedinio žodyno teksto, tačiau be „Marksizmo bibliografijos“. V. Leninas parašė šio leidinio pratarmę, kuri spausdinama šiame tome.

Iš rankraščio visas šio straipsnio tekstas pirmą kartą buvo išspausdintas 1925 metais V. Lenino rinkinyje „Marksus, Engelsas, marksizmas“, kuri išleido Lenino institutas prie RKP(b) CK.

ir pasaulio pažinimo bei pažangaus jo pertvarkymo mokslo – marksizmo mokslo – pagrindais. Ypatingai rekomenduojame pradedantiems studijuoti marksistinę teoriją.

PRATARMĖ

Atskira knygele dabar leidžiama straipsnį apie Karlą Markką esu parašęs (kiek atsimenu) 1913 metais Granato žodynui. Straipsnio pabaigoje buvo pridėtas gana smulkus literatūros apie Markką, daugiausia užsieninės, sąrašas. Siame leidime tai praleista. Be to, žodyno redakcija savo ruožtu cenzūros sumetimais išmetė straipsnio apie Markką pabaigą, kurioje buvo išdėstyta jo revoliucinė taktika. Deja, aš dabar negaliu čia tos pabaigos atkartoti, nes juodraštis yra užsilikęs kažkur tarp mano raštų Krokuvoje ar Šveicarijoje. Tik atsimenu, kad toje straipsnio pabaigoje esu, be kita ko, pacitavęs tą Markso 1856.IV. 16 d. laiško Engelsui vietą, kur Markkas rašė: „Viskas Vokietijoje priklausys nuo to, ar bus galima proletarinę revoliuciją paremti koku nors pakartotu valstiečių karu. Tuomet viskas bus puiku“². Štai ko nuo 1905 metų dar nesuprato mūsų menševikai, kurie dabar yra tiek nuklydę, jog visiškai išdavė socializmą, perėjo į buržuazijos pusę.

N. Leninas

Maskva, 1918.V.14.

² Engelsas F. Valstiečių karas Vokietijoje. V., 1962, p. 143.

KARLAS MARKSAS

Marksas Karlas gimė 1818 m. gegužės 5 d. (naujuoju stiliumi) Tryre (Pareinės Prūsija). Jo tėvas buvo advokatas, žydas, 1824 metais priėmęs protestantų tikėjimą. Seimą buvo pasiturinti, kultūringa, bet nerevoliucinga. Baigęs Tryro gimnaziją, Marksas įstojo į universitetą, iš pradžių Bonos, paskui Berlyno, studijavo teisės mokslus, bet daugiausia istoriją ir filosofiją. Baigė kursą 1841 metais, parašęs universiteto disertaciją apie Epikūro filosofiją. Savo pažiūromis Marksas tuomet dar buvo hėgelininkas idealistas. Berlyne jis buvo prisidėjęs prie „kairiųjų hėgelininkų“ būrelio (Brunas Baueris ir kiti),— jie siekė iš Hėgelio filosofijos daryti ateistines ir revoliucines išvadas.

Baigęs universitetą, Marksas persikėlė gyventi į Boną ir tikėjosi tapti profesoriumi. Bet reakcinė vyriausybės politika, kurios laikydamasi, ji 1832 metais atėmė katedrą Liūdviogui Fojerbachui ir 1836 metais vėl atsisakė leisti jį į universitetą, o 1841 metais atėmė iš jauno profesoriaus Bruno Bauerio teisę skaityti paskaitas Bonoje,— privertė Markšą atsisakyti mokslininko karjeros. Kairiųjų hėgelininkų pažiūros Vokietijoje tuo metu plėtojosi labai greitai. Liūdvigas Fojerbachas ypač nuo 1836 metų pradeda kritikuoti teologiją ir krypti į materializmą, kuris visiškai išivyrauja jo filosofijoje 1841 metais („Krikščionybės esmė“); 1843 metais buvo išleisti taip pat jo „Pagrindiniai ateities filosofijos teiginiai“. „Reikėjo pačiam patirti išvaduojamąjį“ šių knygų „poveikį“,— rašė vėliau Engelsas apie šiuos Fojerbacho veikalus. „Mes visi“ (t. y. kairieji hėgelininkai, tarp jų ir Marksas) „iš karto pasidarėme fojerbachininkais“³. Tuo metu Pareinės radikalieji buržua, turėję šiokių tokių ryšių su kairiaisiais hėgelininkais, Kelne įsteigė opozicinį laikraštį —“Reino laikraštį“ (pradėjo eiti nuo 1842 m. sausio 1 d.). Marksas ir Brunas Baueris buvo pakviesti svarbiausiais bendradarbiais, o 1842 metų spalio mėnesį Marksas tapo vyriausiuoju redaktoriumi ir iš Bonos persikėlė gyventi į Kelną. Marksui redaktoriajant, revoliucinė demokratinė laikraščio kryptis darėsi vis ryškesnė, ir vyriausybė iš pradžių laikraščiui paskyrė dvigubą ir trigubą cenzūrą, o paskui nusprendė visiškai jį uždaryti 1843 m. sausio 1 d. Marksas turėjo iki to laiko atsisakyti redaktoriavimo, bet jo pasitraukimas vis dėlto laikraščio neišgelbėjo, ir 1843 metų kovo mėnesį jis buvo uždarytas. Iš didžiausių Markso straipsnių, išspausdintų „Reino laikraštyje“, Engelsas pažymi, be toliau nurodytų (žr. Literatūrą⁴), dar straipsnį apie Mozelio slėnio valstiečių vyndarių padėtį⁵. Darbas laikraštyje Marksui parodė, kad jis nepakankamai susipažinęs su politine ekonomija, ir jis uoliai ėmė ją studijuoti.

³ Engelsas F. Liūdvigas Fojerbachas ir klasikinės vokiečių filosofijos pabaiga. V., 1967, p. 14.

⁴ Turima galvoje bibliografija, kurią V. Leninas sudarė straipsniui „Karlas Marksas“.

⁵ Kalbama apie K. Markso straipsnį „Mozelio korespondento pasiteisinimas“ (žr. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд., т. 1, с. 187—217).

1843 metais Marksas Kroicnache vedė Ženę fon Vestfalen, vaikystės draugę, su kuria buvo susižiedavęs dar būdamas studentas. Jo žmona priklausė reakcinei Prūsijos bajorų šeimai. Jos vyresnysis brolis buvo Prūsijos vidaus reikalų ministras vienu iš reakcingiausių laikotarpiu, 1850—1858 m. 1843 metų rudenį Marksas atvyko į Paryžių ir kartu su Arnoldu Rūge (1802—1880; kairysis hėgelininkas, 1825—1830 m. kalėjime, po 1848 m. emigrantas; po 1866—1870 m. bismarkininkas) ketino užsienyje leisti radikalų žurnalą. Išėjo tik pirmoji šio žurnalo „Vokiečių ir prancūzų metraštis“ knyga. Jis nustojo ejęs dėl sunkumų slapta platinti Vokietijoje ir dėl nesutarimų su Rūge. Savo straipsniuose, išspausdintuose šiame žurnale, Marksas pasirodo jau kaip revoliucionierius, skelbiantis „negailėtingą viso to, kas yra, kritiką“, ir ypač „ginklo kritiką“⁶, apeliuojantis į *mases* ir į *proletariatą*.

1844 metų rugsėjo mėnesį į Paryžių kelioms dienoms atvyko Frydrichas Engelsas, kuris nuo to laiko tapo artimiausiu Markso bičiuliu. Jie dviese labai aktyviai dalyvavo tuometiniame kunkuliuojančiame Paryžiaus revoliucinių grupių gyvenime (ypatingą reikšmę turėjo Prudono teorija, su kuria Marksas griežtai susidorojo savo „Filosofijos skurde“, 1847 m.) ir, griežtai kovodami su įvairiomis smulkiaburžuazinio socializmo teorijomis, sukūrė revoliucinio *proletarinio socializmo*, arba komunizmo (marksizmo), teoriją ir taktiką. Žr. Markso to laikotarpio, 1844—1848 m., veikalus toliau: *Literatūra*. Prūsijos vyriausybei primygtinai reikalaujant, 1845 metais Marksas, kaip pavojingas revoliucionierius, buvo ištremtas iš Paryžiaus. Jis persikėlė į Briuselį. 1847 metų pavasarį Marksas ir Engelsas prisidėjo prie slaptos propagandinės draugijos — „Komunistų sąjungos“, labai aktyviai dalyvavo šios sąjungos II suvažiavime (1847 m. lapkritis, Londone) ir jo pavedimu sukūrė garsųjį „Komunistų partijos manifestą“, kuris buvo išleistas 1848 metų vasario mėnesį. Šiame kūrinyje genialiai aiškiai ir ryškiai nusakyta naujoji pasaulėžiūra, nuoseklus materializmas, apimantis ir socialinio gyvenimo sritį, dialektika, kaip visapusiškiausias ir geriausiai pagrįstas vystymosi mokslas, klasių kovos ir proletariato — naujos, komunistinės visuomenės kūrejo — pasaulinio istorinio revoliucinio vaidmens teorija.

Prasidėjus 1848 metų vasario revoliucijai⁷, Marksas buvo ištremtas iš Belgijos. Jis vėl atvyko į Paryžių, o iš ten, po kovo revoliucijos⁸, į Vokietiją, būtent į Kelną. Ten nuo 1848 m. birželio 1 d. iki 1849 m. gegužės 19 d. ėjo „Naujasis Reino laikraštis“; vyriausiasis jo redaktorius buvo Marksas. 1848—1849 metų revoliucinių įvykių eiga puikiai patvirtino naująją teoriją, vėliau ją patvirtino visi visų pasaulio šalių proletariniai ir demokratiniai judėjimai. Laimėjusi kontrrevoliucija iš pradžių Marksą patraukė teismo atsakomybėn (1849 m. vasario 9 d. išteisintas), o paskui ištrėmė iš Vokietijos (1849 m. gegužės 16 d.). Marksas nuvyko iš pradžių į Paryžių, po 1849 m. birželio 13 d. demonstracijos⁹ buvo ištremtas ir iš ten, išvyko į Londoną, kur ir gyveno iki pat mirties.

⁶ Marksas K. Dėl Hėgelio teisės filosofijos kritikos. Įvadas (žr. Marksas K., Engelsas F. Apie religiją. V., 1958, p. 39)

⁷ Turima galvoje buržuazinė Prancūzijos 1848 metų vasario revoliucija

⁸ Kalbama apie 1848 metų kovo mėnesį Vokietijoje ir Austrijoje prasidėjusią buržuazinę revoliuciją.

⁹ Kalbama apie liaudies demonstraciją Paryžiuje; šią demonstraciją suorganizavo smulkiosios buržuazijos partija („Kalnas“), protestuodama prieš tai, kad prezidentas ir Įstatymų leidžiamoji susirinkimo dauguma pažeidė konstitucinę santvarką, kurią buvo nustačiusi 1848 metų revoliucija. Vyriausybė demonstraciją išvaikė.

Emigranto gyvenimo sąlygos, ypač vaizdžiai atskleistos Markso susirašinėjime su Engelsu (išleista 1913 m.)¹⁰, buvo be galo sunkios. Vargas smaugte smaugė Marksą ir jo šeimą; jei nebūtų buvę nuolatinės pasiaukojamos finansinės Engelso paramos, Marksas ne tik nebūtų galėjęs „Kapitalo“ baigti, bet ir neišvengiamai būtų žuves, skurdo prislėgtas. Be to, vyraujančios smulkiaburžuazinio, apskritai neproletarinio socializmo teorijos ir srovės vertė Marksą nuolat negailestingai kovoti, kartais atremti pasiučiausius ir absurdiškiausius asmeninius užsipuolimus („Herr Vogt“¹¹). Laikydamasis nuošaliai nuo emigrantų būrelių, Marksas daugelyje istorinių veikalų (žr. *Literatūra*) kūrė savo materialistinę teoriją ir daugiausia jėgų skyrė politinei ekonomijai studijuoti. Ši mokslą Marksas surevoliucino. (žr. toliau: Markso *mokslas*) savo veikaluose „Dėl politinės ekonomijos kritikos“ (1859) ir „Kapitalas“ (t. I, 1867).

Šeštojo dešimtmečio pabaigos ir septintojo dešimtmečio demokratinių judėjimų pagyvėjimo laikotarpis vėl paskatino Marksą imtis praktinės veiklos. 1864 m. (rugsėjo 28 d.) Londone buvo įkurtas garsusis I Internacionalas, „Tarptautinė darbininkų asociacija“. Marksas buvo šios draugijos siela, jos pirmojo „Kreipimosi“¹² ir daugybės rezoliucijų, pareiškimų, manifestų autorius. Vienydamas įvairių šalių darbininkų judėjimą, stengdamasis nukreipti į bendros veiklos vagą įvairias neproletarinio, ikimarksistinio socializmo formas (Madzinis, Prudonas, Bakuninas, anglų liberalinis tredjunionizmas, Vokietijos lasalininkų svyravimai į dešinę ir pan.), kovodamas su visų šių sektų ir mokykliūkščių teorijomis, Marksas sukūrė vieningą darbininkų klasės proletarinės kovos įvairiose šalyse taktiką. Žlugus Paryžiaus Komunai (1871), kurią Marksas taip nuodugnai, taikliai, puikiai ir *veiksmingai*, revoliucingai įvertino („Prancūzijos pilietinis karas“, 1871), ir bakunininkams suskaldžius Internacionalą, jo gyvavimas Europoje pasidarė nebeįmanomas. Markso pastangomis po Internacionalo Hagos kongreso (1872) Internacionalo Generalinė taryba buvo perkelta į Niujorką. I Internacionalas

¹⁰ V. Leninas turi galvoje 1913 metų rugsėjo mėnesį Vokietijoje išleista K. Markso ir F. Engelso susirašinėjimą keturiais tomais n pavadintą „Der Briefwechsel zwischen Friedrich Engels und Karl Marx 1844 bis 1883“, herausgegeben von A. Bebel und Ed. Bent stein. Vier Bandè, Stuttgart, 1913 („Frydricho Engelso ir Karlo Markso 1844—1883 metų susirašinėjimas“, išleistas A. Bėbelio ir Ed. Bemšteino. Štutgartas, 1913. Keturi tomai).

K. Markso ir F. Engelso susirašinėjimas, apimantis daugina kaip 1500 laiškų, yra labai svarbi sudedamoji jų teorinio palikimo dalis. Be vertingų biografinių žinių, jame ypač gausu duomenų apie organizacinę ir teorinę mokslinio komunizmo kūrėjų veiklą V. Leninas nuodugnai išstudijavo Markso ir Engelso susirašinėjimą. Marksizmo-leninizmo instituto prie TSKP CK Centriniam partiniame archyve saugomas storas (76 puslapių) V. Lenino prirašytas sąsiuvinis, kuriame yra „Susirašinėjimo“ keturių tomų konspektas, teoriškai reikšmingiausių Markso ir Engelso laiškų Iš traukos ir trumpa konspekto teminė rodyklė. Taip pat yra išlikę visi keturi „Susirašinėjimo“ tomai su įvairių spalvų pieštukais V. Lenino rašytomis pastabomis tekste ir paraštėse.

„Susirašinėjimo“ konspektas V. Leninui daugelį metų buvo li teratūros šaltinis; jis pasinaudojo juo, rašydamas savo veikalus. „Apie nacijų apsisprendimo teisę“, „Karlus Marksas“, „Imperializmas—aukščiausioji kapitalizmo stadija“, „Imperializmas ir socializmo skilimas“, „Valstybė ir revoliucija“, „Vaikiška „kairumo“ liga komunizme“ ir kitus.

V. Lenino rankraštį, kuriame yra „Susirašinėjimo“ medžiagų, 1959 metais išleido Marksizmo-leninizmo institutas prie TSKP CK atskira knyga, pavadinta „K. Markso ir F. Engelso 1844—18(13 metų susirašinėjimo“ konspektas“; 1968 metais išėjo antrasis leidimas.

¹¹ V. Leninas turi galvoje K. Markso pamfletą „Ponas Fogtas“, kuriuo buvo atsakyta dėl šmeižikiškos bonapartistų agento K. Fogto knygelės „Mano byla su „Allgemeine Zeitung“ (žr. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд., т. 14, с. 395—691).

¹² Turimas galvoje „Tarptautinės darbininkų asociacijos steigiamasis manifestas“ (žr. Marksas K., Engeltas F. Rinktiniai raštai dviem tomis. V. 1949. T. 1, p. 317—325).

baigė savo istorinį vaidmenį ir užleido vietą nepalyginti smarkesnio visų pasaulio šalių darbininkų judėjimo augimo epochai, būtent epochai, kurioje jis *plėtėsi*, kurioje atskirų nacionalinių valstybių pagrindu kūrėsi masiškos socialistinės darbininkų partijos.

Įtemptas darbas Internacionale ir dar labiau įtemptos teorinės studijos visiškai pakirto Markso sveikata. Jis ir toliau skyrė savo jėgas politinės ekonomijos perdirbimui ir stengėsi baigti „*Kapitalą*“, surinko daugybę naujos medžiagos ir mokėsi kai kurių kalbų (pavyzdžiui, rusų kalbos), bet „*Kapitalo*“ baigti neleido jam liga.

1881 m. gruodžio 2 d. mirė jo žmona. 1883 m. kovo 14 d. Marksas tyliai užmigo amžinai savo krėse. Jis palaidotas, kartu su savo žmona, Londono Haigito kapinėse. Keletas Markso vaikų mirė vaikystėje Londone, kada šeima labai skurdžiai gyveno. Trys dukterys ištekėjo už Anglijos ir Prancūzijos socialistų: Eleonora Eivling, Laura Lafarg ir Zene Longė. Pastarosios sūnus — Prancūzijos socialistų partijos narys.

MARKSO MOKSLAS

Marksizmas — Markso pažiūrų ir mokslo sistema. Marksas tęsė ir genialiai išbaigė tris svarbiausias XIX amžiaus idėines sroves, priklausančias trims pažangiausioms žmonijos šalims: klasikinę vokiečių filosofiją, klasikinę anglų politinę ekonomiją ir prancūzų socializmą, susijusį su prancūzų revoliucinėmis teorijomis apskritai. Net Markso priešininkai pripažįsta, kad jo pažiūros nepaprastai nuoseklios ir vieningos. Šių pažiūrų visuma sudaro dabartinį materializmą ir dabartinį mokslinį socializmą — visų civilizuotųjų pasaulio šalių darbininkų judėjimo teoriją ir programą. Todėl, prieš pradėdami dėstyti svarbiausiąjį marksizmo turinį, būtent — ekonominį Markso mokslą, turime pateikti trumpą apskritai jo pasaulėžiūros apybraižą.

FILOSOFINIS MATERIALIZMAS

Marksas nuo 1844—1845 metų, kada susiformavo jo pažiūros, buvo materialistas, būtent — L. Fojerbacho šalininkas. Marksas ir vėliau jo trūkumu laikė vien tai, kad jo materializmas nepakankamai nuoseklus ir visapusiškas. Markso nuomone, pasaulinė istorinė, „epochą sudaranti“ Fojerbacho reikšmė buvo kaip tik ta, kad Fojerbachas griežtai nutraukė ryšius su Hėgelio idealizmu ir skelbė materializmą, kuris dar XVIII amžiuje, ypač Prancūzijoje, „buvo kova ne tik prieš esamus politinius institutus, kartu ir prieš esamą religiją bei teologiją, bet ir... prieš visokią metafiziką“ („girtos spekuliacijos“ prasme, skiriant ją nuo „blaivios filosofijos“) („Šventoji šeima“ „Literatūriniame palikime“)¹³. „Hėgeliui,— rašė Marksas,—mąstymo procesas, kuri jį, pavadinęs idėja, paverčia net savarankišku subjektu, yra tikrovės demiurgas (kūrėjas)... O man, atvirksčiai, idealybė yra ne

¹³ Žr. Marksas K., Engelsas F. Šventoji šeima, arba kritinės kritikos kritika. V., 1960, p. 138.

kas kita, kaip materialybė, perkelta į žmogaus galvą ir joje pertvarkyta“ („Kapitalas“, I, 2-ojo leidimo pabaigos žodis¹⁴). Visiškai laikydamasis šios materialistinės Markso filosofijos ir ją dėstydamas, Fr. Engelsas rašė „Anti-Diūringe“ (žr.): —Marksas susipažino su šio veikalo rankraščiu —“ .. Pasaulio vieningumą sudaro ne jo būtis, bet jo materialumas, kurį įrodo... ilga ir sunki filosofijos ir gamtotyros raida... Judėjimas yra materijos būties forma. Niekur ir niekuomet nėra buvę ir negali būti materijos be judėjimo, judėjimo be materijos... Jei paklausime... kas gi yra mąstymas ir pažinimas, iš kur jie atsiranda, tai pamatysime, kad jie yra žmogaus smegenų produktai ir kad žmogus pats yra gamtos produktas, išsivystęs tam tikroje gamtos aplinkoje ir kartu su ja; todėl savaime suprantama, kad žmogaus smegenų produktai, būdami galiausiai patys gamtos produktai, ne prieštarauja visam kitam gamtos sąryšiui, o jį atitinka.“ „Hėgelis buvo idealistas, t. y. mūsų galvos mintys jam buvo ne daugiau ar mažiau abstraktūs tikrųjų daiktų bei procesų atspindžiai (Abbilder, atvaizdai, kartais Engelsas kalba apie „atspaudus“), bet, atvirksčiai, daiktai ir jų vystymasis jam buvo tik kažkokios dar prieš pasaulio atsiradimą kažkur egzistavusios idėjos atspindžiai.“¹⁵ Fr. Engelsas veikale „Liūdvigas Fojerbachas“, kuriame jis išdėsto savo ir Markso pažiūras į Fojerbacho filosofiją ir kurią išsiuntė spausdinti, pirma perskaitęs senąjį 1844— 1845 metų savo ir Markso rankraštį Hėgelio, Fojerbacho ir materialistinio istorijos supratimo klausimu, rašo: „Didysis pagrindinis visos, ypač naujosios filosofijos klausimas yra mąstymo ir būties, dvasios ir gamtos santykio klausimas... kas už ką pirmesnė: dvasia — už gamtą ar gamta — už dvasią... Filosofai pasidalijo į dvi dideles stovyklas pagal tai, kaip jie atsakė į šį klausimą. Tie, kurie teigė, kad dvasia buvusi pirmiau negu gamta, vadinasi, galų gale vienaip ar kitaip pripažino pasaulio sukūrimą, ...sudarė idealizmo stovyklą. O tie, kurie pagrindiniu pradū laikė gamtą, prisidėjo prie įvairių materializmo mokyklų.“ Kaip nors kitaip vartojamos (filosofinio) idealizmo ir materializmo sąvokos kelia tik painiavą. Marksas griežtai atmetė ne tik idealizmą, visuomet vienaip ar kitaip susijusį su religija, bet ir mūsų laikais ypač paplitusį Hiūmo ir Kanto požiūrį, įvairių formų agnosticizmą, kriticizmą, pozityvizmą, tokią filosofiją jis laikė „reakcine“ nuolaida idealizmui ir geriausiu atveju mėginimu „droviai paslapčiomis remtis materializmu, o viešai jo išsiginti“¹⁶. Žr. šiuo klausimu, be minėtųjų Engelso ir Markso veikalų, pastarojo 1866 m. gruodžio 12 d. laišką Engelsui; jame Marksas, pažymėdamas „materialistiškesnį“, negu paprastai, žinomo gamtininko T. Hakslio pasisakymą ir jo pripažinimą, jog, kadangi „mes tikrai stebime ir mąstome, mes niekuomet negalime atsisakyti materializmo pagrindo“, prikiša jam palikus „landa“ į agnosticizmą, hiūmizmą¹⁷. Ypač reikia pažymėti Markso pažiūrą į laisvės santykį su būtinumu: „būtinumas yra aklas tik tol, kol jis nėra suvoktas. Laisvė yra būtinumo suvokimas“ (Engelsas „Anti-Diūringe“) = pripažinti objektyvųjį gamtos dėsningumą ir dialektinį būtinumo pavirtimą į laisvę (greta nepažinto, bet galimo pažinti „daikto savaime“ pavirtimo į „daiktą mums“, „daiktų esmės“— į „reiškinius“). Pagrindiniu „senojo“, įskaitant ir Fojerbacho (o juo labiau „vulgariojo“—Biūchnerio—Fogto—Molešo- to),

¹⁴ Žr. Marksas K. Kapitalas. V., 1957. T. I, p. 17.

¹⁵ Engelsas F. Anti-Diūringas. V., 1958, p. 39, 52, 32, 22.

¹⁶ Engelsas F. Liūdvigas Fojerbachas ir klasikinės vokiečių filosofijos pabaiga. V., 1967, p. 15—17 ir 18.— 48

¹⁷ Жг. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. М., 1932. Т. XXIII, с. 387.

materializmo trūkumu Marksas ir Engelsas laikė (1) tai, kad tas materializmas buvo „daugiausia mechaninis“, neatsižvelgiantis į naujausiąją chemijos ir biologijos raidą (o mūsų laikais reikėtų dar pridurti: į elektrinę materijos teoriją); (2) tai, kad senasis materializmas buvo neistoriškas, nedialektiškas (metafiziškas antidialektikos prasme), nesilaikė nuosekliai ir visapusiškai vystymosi požiūrio; (3) tai, kad jie „žmogaus esmę“ suprato abstrakčiai, o ne kaip (konkrečiai istoriškai apibrėžtu) „visų visuomeninių santykių visumą“ ir dėl to tik „aiškino“ pasaulį, kai uždavinys yra tas, kad jį reikia „pakeisti“, t. y. nesuprato „revoliucinio praktinio veikimo“ reikšmės.

DIALEKTIKA

Hėgelio dialektiką — visapusiškiausią, turiningiausią ir nuodugniausią vystymosi mokslą — Marksas ir Engelsas laikė didžiausiu klasikinės vokiečių filosofijos laimėjimu. Kiekvieną kitokią vystymosi — evoliucijos — principo formuluotę jie laikė vienpusiška, neturininga, žalojančia ir iškraipiančia tikrąją gamtos ir visuomenės vystymosi eigą (neretai su šuoliais, katastrofomis, revoliucijomis). „Marksas ir aš buvome bene vieninteliai žmonės, užsibrėžę uždavinį išgelbėti sąmoningąją dialektiką“ (kad ji nebūtų sutriuškinta kartu su idealizmu, įskaitant ir hėgelizmą) „ir ja pagrįsti materialistinę gamtos sampratą.“ „Gamta patvirtina dialektiką, ir kaip tik naujausias gamtos mokslas parodo, kad dialektika patvirtinama nepaprastai įvairiai“ (parašyta prieš atradus radij, elektronus, elementų virsmą ir pan. !), „nes kasdien sukaupiama gausybė duomenų ir įrodoma, jog gamtoje galų gale viskas vyksta dialektiškai, o ne metafiziškai.“¹⁸

„Didžioji pagrindinė mintis,— rašo Engelsas,— kad pasaulis susideda ne iš baigtų daiktų, bet yra procesų visuma, kurioje daiktai, atrodantys nekintami, taip pat kaip ir jų mintiniai atvaizdai mūsų galvoje, sąvokos, nuolat kinta, čia atsiranda, čia išnyksta,— ši didžioji pagrindinė mintis nuo Hėgelio laikų taip įsismelkė į visų sąmonę, jog, paimtą bendrąją formą, vargu ar kas imtų ją ginčyti. Bet pripažinti ją žodžiais ir iš tikrųjų taikyti ją kiekvienu atskiru atveju kiekvienoje tyrimo srityje— tai du skirtingi dalykai.“ „Dialektinei filosofijai nieko nėra galutinio, absoliutaus, švento; visur kur ji mato neišvengiamo nykimo žymę, ir niekas negali prieš ją atsilaikyti, išskyrus nenutrūkstamą atsiradimo ir nykimo procesą, begalinį kilimą nuo žemesnio į aukštesni. Ji pati tėra to proceso atspindys maštančiose smegenyse.“ Taigi dialektika, anot Markso, yra „mokslas apie bendruosius tiek išorinio pasaulio, tiek žmogaus mąstymo judėjimo dėsnius“¹⁹.

Šia, revoliucinę, Hėgelio filosofijos pusę priėmė ir išrutuliojo Marksas. Dialektinis materializmas „nereikalingas jokios filosofijos, esančios virš kitų mokslų“. Iš pirmesniosios filosofijos lieka „mokslas apie mąstymą ir jo dėsnius — formalioji logika ir dialektika“²⁰. O dialektika, Markso supratimu ir taip pat pagal Hėgelį, apima tai, kas dabar vadinama pažinimo teorija, gnoseologija, kuri savo

¹⁸ Engelsas F. Anti-Diūringas. V., 1958, p. 97—98, 10, 21.

¹⁹ Engelsas F. Liūdvigas Fojerbachas ir klasikinės vokiečių filosofijos pabaiga. V., 1967, p. 37—38, 8, 37.

²⁰ Engelsas F. Anti-Diūringas. V., 1958, p. 23.

objektą turi vertinti taip pat istoriškai, tirti ir apibendrinti pažinimo atsiradimą ir išsivystymą, perėjimą nuo nežinojimo prie pažinimo.

Mūsų laikais vystymosi, evoliucijos, idėja beveik visiškai yra išiskverbusi į visuomenės sąmonę, bet kitais keliais, ne per Hėgelio filosofiją. Tačiau ši idėja, kaip ją suformulavo Marksas ir Engelsas, remdamiesi Hėgeliumi, yra daug visapusiškesnė, daug turiningesnė negu paplitusi evoliucijos idėja. Vystymasis, lyg kartojantis jau praeitas pakopas, bet kartojantis jas kitaip, aukštesniu pagrindu („neigimo neigimas“), vystymasis, taip sakant, spirale, o ne tiesia linija; — šuoliškas, katastrofiškas, revoliucinis vystymasis; — „laipsniškumo nutrūkimai“; kiekybės pavirtimas į kokybę;—vidiniai impulsai vystytis, kuriuos teikia prieštaravimas, susidūrimas įvairių jėgų ir tendencijų, veikiančių kokį nors kūną arba kokio nors reiškinio ribose, arba tam tikroje visuomenėje; — *visų* kiekvieno reiškinio ypatumų (o istorija atskleidžia vis naujų ypatumų) tarpusavio priklausymas ir glaudžiausias, nenutrūkstamas sąryšis, teikiantis vieningąjį, dėsningąjį pasaulinį judėjimo procesą,—tokie yra kai kurie dialektikos, kaip turiningesnės (negu paprastoji) vystymosi teorijos, bruožai. (Plg. Markso 1868 m. sausio 8 d. laišką Engelsui, kur pajuokiamos Šteino „medinės trichotomijos“, kurias absurdiška painioti su materialistine dialektika²¹)

MATERIALISTINĖ ISTORIJOS SAMPRATA

Supratęs senojo materializmo nenuoseklumą, neišbaigtumą, vienpusiškumą, Marksas įsitikino, kad reikia „visuomenės mokslą suderinti su materialiniu pagrindu ir jį pertvarkyti pagal šį pagrindą“²². Materializmas apskritai aiškina, kad sąmonę lemia būtis, o ne atvirkščiai, ir visuomeniniam žmonijos gyvenimui taikomas materializmas reikalavo aiškinti, kad *visuomeninę* sąmonę lemia *visuomeninė* būtis. „Technologija,— sako Marksas („Kapitalas“, I),— atskleidžia aktyvų žmogaus santykį su gamta, patį jo gyvenimo gamybos, o kartu ir visuomeninių jo gyvenimo sąlygų bei iš jų kylančių psichinių vaizdinių kūrimo procesą.“²³ Žmonių visuomenei ir jos istorijai pritaikyto materializmo pagrindinius teiginius Marksas vientisai suformulavo savo veikalo „Dėl politinės ekonomijos kritikos“ pratarinėje šiais žodžiais:

„Visuomeninėje savo gyvenimo gamyboje žmonės sueina į tam tikrus, būtinus, nuo jų valios nepriklausančius santykius — gamybinius santykius, kurie atitinka tam tikrą jų materialinių gamybinių jėgų išsivystymo pakopą.

Tų gamybinių santykių visuma sudaro ekonominę visuomenės struktūrą, realią bazę, ant kurios stūkso juridinis ir politinis antstatas ir kurią atitinka tam tikros visuomeninės sąmonės formos. Materialinio gyvenimo gamybos būdas lemia socialinį, politinį ir dvasinį gyvenimo procesą apskritai. Ne žmonių sąmonė lemia jų būtį, bet, atvirkščiai, jų visuomeninė būtis lemia jų sąmonę. Tam tikroje savo išsivystymo pakopoje visuomenės materialinės gamybinės jėgos ima prieštarauti esamiems gamybiniams santykiams, arba — tai yra tik juridinė jų išraiška — nuosavybės santykiams, kuriuose jos ligi tol vystėsi. Iš gamybinių jėgų vystymosi formų tie santykiai virsta jų pančiais. Tuomet ateina socialinės revoliucijos epocha.

²¹ Žr. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд., т. 32, с. 7.

²² Engelsas F. Liūdviigas Fojerbachas ir klasikinės vokiečių filosofijos pabaiga. V., 1967, p. 23.

²³ Žr. Marksas K. Kapitalas. V., 1957. T. I, p. 333.

Ekonominiam pagrindui pasikeitus, greičiau ar lėčiau vyksta perversmas visame milžiniškame antstate. Nagrinėjant tokius perversmus, reikia visuomet skirti materialinį, su gamtos mokslų tikslumu konstatuojamą ekonominių gamybos sąlygų perversmą nuo juridinių, politinių, religinių, meninių ar filosofinių, trumpai sakant — nuo ideologinių formų, kuriomis žmonės įsisąmonina tą konfliktą ir kovoja dėl jo išsprendimo.

Kaip apie atskirą žmogų negalima spręsti, remiantis tuo, ką jis pats apie save mano, visai taip pat negalima spręsti apie tokią perversmo epochą pagal jos sąmonę. Atvirkščiai, reikia aiškinti, kad jos sąmonę lemia materialinio gyvenimo prieštaravimai, visuomeninių gamybinių jėgų ir gamybinių santykių konfliktas...“ „Azijinis, antikinis, feodalinis ir šių laikų buržuazinis gamybos būdai bendrais bruožais gali būti pavadinti pažangiomis ekonominės visuomenės formacijos epochomis.“²⁴ (Plg. trumpą Markso formuluotę 1866 m. liepos 7 d. laiške Engelsui: „Mūsų teorija, kad darbo organizavimą lemia gamybos priemonės.“²⁵).

Atradus materialistinę istorijos sampratą, arba, tiksliau, materializmą nuosekliai plėtojant, taikant visuomeninių reiškinių sričiai, buvo pašalinti du svarbiausi pirmsniųjų istorijos teorijų trūkumai. Pirma, jos geriausiu atveju nagrinėjo tik idėjinius istorinės žmonių veiklos motyvus, bet netyrė, kas tuos motyvus sukelia, nesuvokė objektyvaus visuomeninių santykių sistemos raidos dėsningumo, nesuprato, kad tie santykiai priklauso nuo materialinės gamybos išsivystymo laipsnio; antra, pirmsniosios teorijos neapėmė kaip tik gyventojų *masių* veiksmų, tuo tarpu istorinis materializmas pirmą kartą įgalino su gamtos mokslų tikslumu ištirti visuomenines masių gyvenimo sąlygas ir tų sąlygų kitimą. Ikimarksinė „sociologija“ ir istoriografija *geriausiu* atveju teikė nuotrūkomis pririnktų plikų faktų sancaupą ir pavaizdavo kai kuriuos istorijos proceso aspektus. Marksizmas nurodė, kad ekonominių visuomenės formacijų atsiradimo, išsivystymo ir sunykimo procesą reikia tirti viską aprėpiant, visapusiškai: reikalavo nagrinėti visų prieštaringų tendencijų *visumą*, kildinti jas iš tiksliai apibrėžiamų įvairių visuomenės *klasių* gyvenimo ir gamybos sąlygų, atmesti subjektyvizmą ir savavaliavimą parenkant atskiras „vyraujančias“ idėjas arba aiškinant jas, vadovautis tuo, kad be išimties visos idėjos ir visos skirtingos tendencijos *priklauso* nuo materialinių gamybinių jėgų būklės. Žmonės patys kuria savo istoriją, bet kas lemia žmonių ir būtent žmonių masių motyvus, kas sukelia prieštaringų idėjų ir siekimų susidūrimus, kokia yra visos žmonių visuomenių daugybės visų tų susidūrimų *visuma*, kokios yra materialinio gyvenimo gamybos objektyviosios sąlygos, sudarančios visos istorinės žmonių veiklos bazę, koks yra tų sąlygų raidos dėsnis,— į visa tai Marksas atkreipė dėmesį ir nurodė, kaip moksliskai turi būti tiriama istorija— vieningas, dėsningas, nors nepaprastai įvairiapusis ir prieštaringas procesas.

KLASIŲ KOVA

Kad vienu tam tikros visuomenės narių siekimai yra priešingi kitų siekimams, kad visuomenės gyvenimas yra kupinas prieštaravimų, kad istorija rodo mums kovą tarp tautų ir visuomenių, taip pat kovą jų viduje, be to, dar revoliucijos ir

²⁴ Žr. Marksas K., Engelsas F. Apie literatūrą. V., 1961, p. 9— 10.

²⁵ Žr. Маркс К., Энгельс Ф. Избранные письма. 1953, с. 179— 180.

reakcijos, taikos ir karų, sustingimo ir sparčios pažangos arba smukimo laikotarpių kaitą,— šie faktai yra visiems žinomi. Marksizmas davė vadovojamąją giją, leidžiančią atrasti dėsningumą šiame tariamajame labirinte ir chaose, būtent: klasių kovos teoriją. Tik išstudijavus visų tam tikros visuomenės arba visuomenių grupės narių siekimų visumą, galima moksliskai apibrėžti tų siekimų rezultata. O prieštaringų siekimų šaltinis yra skirtinga padėtis ir skirtingos gyvenimo sąlygos tų *klasių*, į kurias kiekviena visuomenė suskyla. „Visų ligšiolinių visuomenių istorija,— rašo Marksas „Komunistų manifeste“ (išskyrus pirmykštės bendruomenės istoriją — priduria vėliau Engelsas),— buvo klasių kovos istorija. Laisvasis ir vergas, patricijus ir plebėjas, dvarininkas ir baudžiauninkas, cecho meistras ir pameistrys, žodžiu, engėjas ir engiamasis visada buvo vienas kitam antagonistiški, be paliovos tarp savęs čia užmaskuotai, čia atvirai kovojo, ir toji kova kaskart baigdavosi revoliuciniu visos visuomenės pertvarkymu arba bendru kovojančių klasių žlugimu... Dabartinė buržuazinė visuomenė, atsiradusi žlugus feodalinėi visuomenei, nepanaikino klasių priešingumų. Ji tik išskėlė naujas klases, naujas engimo sąlygas ir naujas kovos formas vietoj senųjų. Tačiau mūsų epochai, buržuazijos epochai, būdinga tai, kad ji supaprastino klasių priešingumus: visuomenė vis labiau skyla į dvi dideles priešiškas stovyklas, į dvi dideles, viena kitai priešingas klases — buržuaziją ir proletariata.“ Nuo didžiosios prancūzų revoliucijos laikų Europos istorija kai kuriose šalyse itin vaizdžiai atskleidė šį tikrąjį įvykių pagrindą, klasių kovą. Ir jau restauracijos epochoje iškilo nemažai Prancūzijos istorikų (Tieris, Gizo, Minjė, Tieras), kurie, apibendrindami tai, kas vyksta, negalėjo klasių kovos nepripažinti raktu visai Prancūzijos istorijai suprasti. O naujausioji epocha, buržuazijos visiškos pergalės, atstovaujamojo įstaigų, plačios (jei ne visuotinės) rinkimų teisės, pigios, skiriamos masėms dienraštinės spaudos ir pan. epocha, galingų ir vis platesnių darbininkų sąjungų ir įmonininkų sąjungų ir t. t. epocha, dar vaizdžiau (nors kartais ir labai vienašališka, „taikia“, „konstitucine“ forma) parodė, kad klasių kova yra įvykių variklis. Toliau pateikiama vieta iš Markso „Komunistų manifesto“ parodys mums, kad Marksas kėlė visuomenės mokslui reikalavimus objektyviai analizuoti kiekvienos klasės padėtį dabartinėje visuomenėje ir sieti tai su kiekvienos klasės išsivystymo sąlygų analize: „Iš visų klasių, kurios dabar yra priešingos buržuazijai, tik proletariatas tėra tikrai revoliucinė klasė. Visos kitos klasės smunka ir nyksta, stambiajai pramonei vystantis, o proletariatas yra jos pačios produktas. Viduriniai luomai: smulkieji pramonininkai, smulkieji pirkliai, amatininkai ir valstiečiai — visi jie kovoja su buržuazija, norėdami, kaip viduriniai luomai, išsigelbėti nuo žlugimo. Taigi jie yra ne revoliucingi, o konservatyvūs. Dar daugiau, jie yra reakcingi: jie stengiasi istorijos ratą pasukti atgal. Jeigu jie yra revoliucingi, tai tik tada, kai jiems gresia perėjimas į proletariato gretas, kai jie gina ne savo dabartinius, bet savo busimuosius interesus, kai jie atsisako savo požiūrio ir priima proletariato požiūrį.“ Daugelyje istorinių veikalų (žr. *Literatūrą*) Marksas pateikė puikių ir ryškių materialistinės istoriografijos pavyzdžių, puikiai ir nuodugniai išanalizavo kiekvienos atskiros klasės ir kartais įvairių klasės grupių arba sluoksnių padėtį ir akivaizdžiai parodė, kodėl ir kaip „kiekviena klasių kova yra politinė kova“²⁶. Mūsų pateiktoji ištrauka iliustruoja, kokią sudėtingą tinklą visuomeninių santykių ir

²⁶ Žr. Marksas K., Engelsas F. Komunistų partijos manifestas. V., 1976, p. 24—28, 36, 37—38.

pereinamųjų pakopų nuo vienos klasės į kita, nuo praeities į ateitį analizuoja Marksas, kad galėtų nustatyti visą istorijos raidos atstojamąją.

Markso teoriją ryškiausiai, visapusiškiausiai ir detaliausiai patvirtina ir pritaiko jo ekonominis mokslas.

EKONOMINIS MARKSO MOKSLAS

„Galutinis šio veikalo tikslas,— sako Marksas „Kapitalo“ pratarinėje,— yra atrasti ekonominę dabartinės visuomenės“, t. y. kapitalistinės, buržuazinės visuomenės, „kitimo dėsnį“²⁷. Tam tikros, istoriškai apibrėžtos visuomenės gamybinių santykių tyrimas, kaip jie atsiranda, išsivysto ir sunyksta,— toks yra Markso ekonominio mokslo turinys. Kapitalistinėje visuomenėje viešpatauja prekių gamyba, ir dėl to Markso analizė prasideda nuo prekės analizės.

VERTĖ

Prekė yra, pirma, daiktas, patenkinantis kurį nors žmogaus poreikį; antra, daiktas, mainomas į kitą daiktą. Daikto naudingumas daro jį *vartojamąją vertę*. Mainomoji vertė (arba tiesiog vertė) yra visų pirma santykis, proporcija, mainant tam tikrą skaičių vienos rūšies vartojamųjų verčių į tam tikrą skaičių kitos rūšies vartojamųjų verčių. Kasdieninis patyrimas mums rodo, kad milijonai ir milijardai tokių mainų nuolat lygina visas ir visokias, įvairiausias ir viena su kita nepalyginamas vartojamąsias vertes vieną su kita. Kas gi yra bendra tarp šių įvairių daiktų, nuolat vienas su kitu lyginamų tam tikroje visuomeninių santykių sistemoje? Bendra tarp jų tai, kad jie yra *darbo produktai*. Mainydami produktus, žmonės lygina įvairiausias darbo rūšis. Prekių gamyba yra visuomeninių santykių sistema, kurioje atskiri gamintojai sukuria įvairių produktų (visuomeninis darbo pasidalijimas), ir visi tie produktai per mainus lyginami vienas su kitu. Vadinasi, visose prekėse bendra yra ne konkretus tam tikros gamybos šakos darbas, ne vienos rūšies darbas, bet *abstraktus žmogaus darbas*, žmogaus darbas apskritai. Visa esamosios visuomenės darbo jėga, išreikšta visų prekių verčių suma, yra viena ir ta pati žmogaus darbo jėga: milijardai mainų faktų tai įrodo. Vadinasi, ir kiekviena atskira prekė yra tik tam tikra *visuomeniškai būtino* darbo laiko dalis. Vertės dydį nustato visuomeniškai būtino darbo kiekis arba darbo laikas, visuomeniškai būtinas tam tikrai prekei, tam tikrai vartojamajai vertei pagaminti. „Per mainus lygindami įvairius savo produktus vieną su kitu, žmonės lygina įvairias savo darbo rūšis vieną su kita. Jie to nesupranta, bet jie tai daro.“²⁸ Vertė yra santykis tarp dviejų asmenų — kaip pasakė vienas senas ekonomistas; jis turėjo tik pridurti: santykis, pridengtas daiktiniu apvalkalu. Tik turint galvoje vienos tam tikros visuomenės istorinės formacijos visuomeninių gamybinių santykių sistemą, būtent santykius, pasireiškiančius masiškai, milijardus kartu

²⁷ Žr. Marksas K. Kapitalas. V., 1957. T. I, p. 7.

²⁸ Marksas K. Kapitalas. V., 1957. T. I, p. 72.

pasikartojančiu mainų reiškiniu, galima suprasti, kas yra vertė. „Kaip vertės, prekės tėra tam tikri sustingusio darbo laiko kiekliai.“²⁹ Detaliai išanalizavęs dvilypi prekėse įkūnyto darbo pobūdį, Marksas imasi analizuoti *vertės formą* ir *pinigus*. Čia svarbiausias Markso uždavinys yra ištirti vertės piniginės formos *atsiradimą*, ištirti *istorinį* mainų išsivystymo *procesą*, visų pirma atskirus, atsitiktinius jo aktus („paprasčiausia, atskira arba atsitiktinė vertės forma“: tam tikras vienos prekės kiekis išmainomas į tam tikrą kitos prekės kiekį), pagaliau visuotinę vertės formą, kai daugelis įvairių prekių išmainoma į tą pačią tam tikrą prekę, ir piniginę vertės formą, kai ta tam tikra prekė, visuotinis ekvivalentas, yra auksas. Būdami aukščiausias mainų ir prekinės gamybos išsivystymo produktas, pinigai užtušuoja, pridengia visuomeninį privačių darbų pobūdį, visuomeninį ryšį tarp atskirų gamintojų, kuriuos suvienija rinka. Marksas nepaprastai detaliai analizuoja įvairias pinigų funkcijas, ir čia taip pat (kaip pirmuosiuose „Kapitalo“ skyriuose apskritai) itin svarbu pažymėti, kad abstrakti ir kartais atrodanti grynai deduktyvi dėstymo forma iš tikrųjų atkuria gausybę mainų ir prekinės gamybos išsivystymo istorijos faktų. „Pinigams atsirasti turi būti tam tikras prekių mainų išsivystymo lygis. Įvairios pinigų formos — paprastasis prekių ekvivalentas, arba cirkuliacijos priemonė, arba mokėjimo priemonė, lobis ir pasauliniai pinigai — rodo, žiūrint skirtingo vienos ar kitos funkcijos taikymo masto, palyginamojo vienos iš jų vyravimo, labai skirtingas visuomeninio gamybos proceso pakopas“ („Kapitalas“, I)³⁰.

PRIDEDAMOJI VERTĖ

Tam tikroje prekinės gamybos išsivystymo pakopoje pinigai pavirsta kapitalu. Prekių cirkuliacijos formulė buvo: Pr (prekė)—P (pinigai)—Pr (prekė), t. y. vienos prekės pardavimas kitai pirkti. Bendroji kapitalo formulė yra, atvirkščiai, P—Pr—P, t. y. pirkimas pardavimui (su pelnu). Pridedamąją vertę Marksas vadina šį į apyvartą paleidžiamų pinigų pradinės vertės padidėjimą. Šio pinigų „didėjimo“ kapitalistinėje apyvartoje faktas yra visiems žinomas. Kaip tik šis „didėjimas“ paverčia pinigus *kapitalu* — ypatingu, istoriškai apibrėžtu visuomeniniu gamybos santykiu. Pridedamoji vertė negali atsirasti iš prekių cirkuliacijos, nes cirkuliacijos sferoje būna tik ekvivalentų mainai, negali atsirasti ir iš kainos priedo, nes pirkėjų ir pardavėjų savitarpio nuostoliai ir laimikiai išsilygintų, o čia kalbama kaip tik apie dažną, vidutinį, visuomeninį reiškinių, o ne apie individualinį. Kad gautų pridedamąją vertę, „pinigų savininkas... rinkoje“ turi „rasti tokią prekę, kurios pati vartojamoji vertė turėtų originalią savybę būti vertės šaltiniu“³¹, tokią prekę, kurios vartojimo procesas kartu būtų vertės kūrimo procesas. Ir tokia prekė yra. Tai — žmogaus darbo jėga. Jos vartojimas yra darbas, o darbas kuria vertę. Pinigų savininkas perka darbo jėgą pagal jos vertę, kuria, kaip ir bet kurios kitos prekės vertę, nustato visuomeniškai būtinas darbo laikas, būtinas jai pagaminti (t. y. darbininko ir jo šeimos išlaikymo išlaidos). Nusipirkęs darbo jėgą, pinigų savininkas turi teisę ją vartoti, t. y. versti ją dirbti ištisą dieną, sakykim, 12

²⁹ Marksas K. Dėl politinės ekonomijos kritikos (žr. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд., т. 13, с. 16).

³⁰ Marksas K. Kapitalas. V., 1957. T. I, p. 156.

³¹ Marksas K. Kapitalas. V., 1957. T. I, p. 153.

valandų. Tuo tarpu darbininkas per 6 valandas („būtinasis“ darbo laikas) sukuria produktą, kuris atlygina jo išlaikymą, o per kitas 6 valandas („pridedamasis“ darbo laikas) sukuria kapitalisto neapmokamą „pridedamąjį“ produktą, arba pridedamąją vertę. Vadinasi, gamybos proceso požiūriu, reikia skirti dvi kapitalo dalis: pastovųjį kapitalą, sunaudojamą gamybos priemonėms (mašinoms, darbo įrankiams, žaliavoms ir t. t.),— jo vertė (iš karto arba dalimis) nekeitėdama pereina į pagamintąjį produktą,— ir kintamąjį kapitalą, sunaudojamą darbo jėgai. Šio kapitalo vertė nelieka nekintama, bet didėja darbo procese ir sukuria pridedamąją vertę. Dėl to, norint išreikšti laipsnį, kuriuo kapitalas išnaudoja darbo jėgą, reikia pridedamąją vertę lyginti ne su visu kapitalu, bet tik su kintamuoju kapitalu. Pridedamosios vertės norma, kaip Marksas vadina šį santykį, bus, pvz., mūsų pavyzdyje 6/6, t. y. 100%.

Istorinė prielaida kapitalui atsirasti yra, pirma, tai, kad, esant palyginti aukštam prekinės gamybos išsivystymo lygiui apskritai, pavienių asmenų rankose susikauptų tam tikra pinigų suma, ir, antra, tai, kad būtų dvejojama prasme „laisvas“ darbininkas, laisvas nuo visokių darbo jėgos pardavimo suvaržymų arba apribojimų ir laisvas nuo žemės ir apskritai nuo gamybos priemonių, beūkis darbininkas, darbininkas „proletaras“, kuris, neparduodamas darbo jėgos, neturi iš ko gyventi.

Pridedamąją vertę galima padidinti dviem pagrindiniais būdais: pailginant darbo dieną („absoliutinė pridedamoji vertė“) ir sutrumpinant būtinąją darbo dieną („santykinė pridedamoji vertė“). Analizuodamas pirmąjį būdą, Marksas atskleidžia grandiozinį paveikslą, rodantį, kaip darbininkų klasė kovojo dėl darbo dienos sutrumpinimo ir kaip valstybės valdžia įsikišdavo, kad darbo diena būtų pailginta (XIV—XVII amžiai) ir sutrumpinta (XIX amžiaus fabriku įstatymai). Vėliau, išėjus „Kapitalui“, visų civilizuotųjų pasaulio šalių darbininkų judėjimo istorija pateikė tūkstančių tūkstančius naujų faktų, iliustruojančių šį paveikslą.

Analizuodamas santykinės pridedamosios vertės gaminimą, Marksas tiria tris pagrindines istorines stadijas, kaip kapitalizmas kėlė darbo našumą: 1) paprastąją kooperaciją; 2) darbo pasidalijimą ir manufaktūrą; 3) mašinas ir stambiają pramonę. Kaip nuodugnai čia Markso yra atskleisti pagrindiniai, tipiški kapitalizmo raidos bruožai, matyti, be kita ko, iš to, kad Rusijos vadinamosios „namudinės“ pramonės tyrimai teikia labai daug duomenų, iliustruojančių pirmąsias dvi iš minėtųjų trijų stadijų. O 1867 metais Markso aprašytas revoliucinantysis stambiosios mašininės industrijos poveikis per pusamžį, praėjusį nuo to laiko, iškilo aikštėn daugelyje „naujų“ šalių (Rusija, Japonija ir kt.).

Toliau. Nepaprastai svarbi ir nauja yra Markso *kapitalo kaupimo* analizė, būtent kai jis analizuoja dalies pridedamosios vertės pavertimą kapitalu, jos panaudojimą ne asmeniniams kapitalisto poreikiams arba užgaidoms tenkinti, bet naujai gamybai. Marksas parodė, jog visa ankstesnioji klasikinė politinė ekonomija (pradedant nuo Adamo Smito) klydo, manydama, kad visa pridedamoji vertė, kuri paverčiama kapitalu, tenka kintamajam kapitalui. O iš tikrųjų ji susiskaido į *gamybos priemones* plius kintamasis kapitalas. Milžinišką reikšmę kapitalizmo išsivystymo ir jo vartimo į socializmą procese turi greitesnis pastoviojo kapitalo dalies augimas (bendrojoje kapitalo sumoje), palyginti su kintamojo kapitalo dalimi.

Kapitalo kaupimas, padėdamas mašinoms greičiau išstumti darbininkus, sukurdamas viename poliuje turtus, antrame — skurda, sukuria ir vadinamąją „rezervinę darbininkų armiją“, darbininkų „santykinį perteklių“ arba „kapitalistinių gyventojų perteklių“, kuris būna labai įvairių formų ir įgalina kapitalą nepaprastai greitai plėsti gamybą. Be kita ko, ši galimybė, susijusi su kreditu ir kapitalo kaupimu — jo idėjimu į gamybos priemones, padeda suprasti perprodukcijos krizes, kurios periodiškai prasidėdavo kapitalistinėse šalyse iš pradžių vidutiniškai kas 10 metų, paskui ilgesniais ir mažiau tiksliais laiko tarpais. Nuo kapitalo kaupimo, kuris remiasi kapitalizmo pagrindu, reikia skirti vadinamąjį pradinį kaupimą: prievartinį darbininko atskyrimą nuo gamybos priemonių, valstiečių nuvarymą nuo žemės, bendruomeninių žemių vogimą, kolonijų ir valstybinių paskolų, protekcinį muitų sistemą ir t. t. „Pradinis kaupimas“ viename poliuje sukuria „laisvajį“ proletarą, antrame — pinigų savininką, kapitalistą.

„Istorinę kapitalistinio kaupimo tendenciją“ Marksas apibūdina šiais garsiaisiais žodžiais: „Tiesioginiai gamintojai eksproprijuojami be jokio pasigailėjimo, vandališkai; tai skatina niekšišiausios, bjauriausios, smulkmeniškiausios ir pasiučiausios aistros. Savininko“ (valstiečio ir amatininko) „savo darbu užsidirbtą, besiremiančią, taip sakant, atskiro, nepriklausomo darbo žmogaus suaugimu su savo darbo įrankiais ir priemonėmis, privatinę nuosavybę išstumia kapitalistinę privatinę nuosavybę, kuri remiasi svetimos, bet formaliai laisvos darbo jėgos išnaudojimu... Dabar reikia eksproprijuoti jau ne savarankiškai šeimininkaujantį darbininką, bet daugelį darbininkų išnaudojantį kapitalistą. Jo eksproprijavimas vyksta veikiant imanentiniams pačios kapitalistinės gamybos dėsniams, centralizuojant kapitalus. Vienas kapitalistas sunaikina daugelį. Lygia greta su šia centralizacija, arba nedaugeliui kapitalistų eksproprijuojant daugelį, vis labiau vystosi kooperatinė darbo proceso forma, mokslas vis plačiau sąmoningai panaudojamas technikoje, žemė eksploatuojama planingai, darbo priemonės paverčiamos tik kolektyviai naudoti tinkamomis darbo priemonėmis, visos gamybos priemonės ekonomiškiau naudojamos kaip kombinuoto, visuomeninio darbo gamybos priemonės, visos tautos išsipina į pasaulinės rinkos tinklą, o kartu ir kapitalistinis režimas įgyja tarptautinį pobūdį. Vis mažėjant kapitalo magnatų, kurie uzurpuoja ir monopolizuoja visą šio kitimo proceso naudą, masiškai didėja skurdas, priespauda, pavergimas, išsigimimas, išnaudojimas, bet kartu didėja ir darbininkų klasės pasipiktinimas; ją moko,

vienija ir organizuoja paties kapitalistinės gamybos proceso mechanizmas. Kapitalo monopolis virsta pančiais, varžančiais tą gamybos būdą, kuris suklestėjo kartu su juo ir jo prieglobstyje. Gamybos priemonių centralizacija ir darbo visuomenėjimas pasiekia tokį tašką, kada jie pasidaro nebesuderinami su savo kapitalistiniu kevalu. Jis sprogsta. Išmuša paskutinę kapitalistinės privatinės nuosavybės valanda. Ekspropriatoriai eksproprijuojami“ („Kapitalas“, I)³².

Toliau, nepaprastai svarbi ir nauja yra Markso „Kapitalo“ II tome pateikta visuomeninio kapitalo, paimto kaip visuma, reprodukcijos analizė. Ir čia Marksas ima ne individualinį, bet dažną reiškinių, ne trupmeninę visuomenės ekonomijos dalelę, bet visos šios ekonomijos visumą. Ištaisydamas anksčiau minėtą klasikų klaidą, Marksas visą visuomeninę gamybą padalija į du didelius skyrius: I) gamybos priemonių gamybą ir II) vartojimo reikmenų gamybą ir, remdamasis savo

³² Marksas K. Kapitalas. V., 1957. T. I, p. 679, 680—681.

paimtais skaičių pavyzdžiais, detaliai nagrinėja viso, ištiesai paimto, visuomeninio kapitalo cirkuliacija, tiek atgaminant pirmesniais kiekiais, tiek kaupiant. „Kapitalo“ III tome yra išspręstas klausimas, kaip pagal vertės dėsnį susidaro vidutinė pelno norma. Svarbus Markso atstovaujamo ekonominio mokslo žingsnis į priekį yra tai, kad analizuojama dažnų ekonominių reiškinių, visos visuomeninio ūkio visumos požiūriu, o ne atskirų kazusų arba išorinio konkurencijos paviršiaus požiūriu, kurio dažnai tesilaiko vulgarioji politinė ekonomija arba dabartinė „ribinio naudingumo teorija“. Iš pradžių Marksas analizuoja pridedamosios vertės atsiradimą ir paskui jau ima nagrinėti jos susiskaidymą į pelną, palūkanas ir žemės rentą. Pelnas yra pridedamosios vertės santykis su visu į įmonę įdėtu kapitalu. „Aukštos organinės sudėties“ kapitalas (t. y. toks, kuriame pastovusis kapitalas viršija kintamąjį didesniu negu vidutinis visuomeninis mastu) teikia žemesnę negu vidutinė pelno normą. „Žemos organinės sudėties“ kapitalas — aukštesnę negu vidutinė. Kapitalų konkurencija, laisvas jų perėjimas iš vienos šakos į kitą abiem atvejais pelno normą padarys vidutinę. Visų tam tikros visuomenės prekių verčių suma sutampa su prekių kainų suma, bet atskirose įmonėse ir atskirose gamybos šakose prekės dėl konkurencijos parduodamos ne pagal savo vertę, bet *gamybos kainomis* (arba gamybinėmis kainomis), kurios yra lygios sunaudotajam kapitalui plius vidutinis pelnas.

Taigi visiems žinomą ir neginčijamą kainų nukrypimo nuo verčių ir pelno lygybės faktą Marksas visiškai išaiškino, remdamasis vertės dėsniu, nes visų prekių verčių suma sutampa su kainų suma. Bet vertė (visuomeninė) virsta kainomis (individualinėmis) ne paprastai, ne tiesiogiai, bet labai sudėtingai: visai natūralu, kad išsisklaidžiusių, tik per rinką susietų prekių gamintojų visuomenėje dėsningumas negali pasireikšti kitaip, kaip tik vidutiniu, visuomeniniu, plačiai galiojančiu dėsningumu, individualiniams nukrypimams į kurią nors pusę atsveriant vienas kitą.

Darbo našumo didėjimas reiškia greitesnį pastoviojo kapitalo augimą, palyginti su kintamuoju. O kadangi pridedamoji vertė tėra kintamojo kapitalo funkcija, tai suprantama, kad pelno norma (pridedamosios vertės santykis su visu kapitalu, o ne tik su kintamąja jo dalimi) turi tendenciją mažėti. Marksas išsamiai analizuoja šią tendenciją ir kai kurias ją dangstančias arba jai besipriešinančias aplinkybes. Nedėstydami nepaprastai įdomių III tomo skyrių, skirtų lupikiškai j am, prekybiniam ir piniginiam kapitalui, imsime nagrinėti svarbiausią dalyką: *žemės rentos* teoriją. Esant ribotam plotui žemės, kuri visa kapitalistinėse šalyse yra užimta atskirų savininkų, žemdirbystės produktų gamybos kainą nustato gamybos kaštai ne vidutinėje, bet blogiausioje dirvoje, kai yra ne vidutinės, bet blogiausios sąlygos produktui pristatyti į rinką. Skirtumas tarp šios kainos ir gamybos kainos geresnėse dirvose (arba geresnėmis sąlygomis) sudaro skirtuminę arba *diferencinę* rentą. Detaliam ją analizuodamas, rodydamas, kaip ji atsiranda, esant skirtingam atskirų žemės sklypų derlingumui, į žemę įdedant nevienodai kapitalo, Marksas visiškai išaiškino (žr. taip pat „Priedamosios vertės teorijos“, kur ypatingo dėmesio verta Rodbertaus kritika) Rikardo klaidą, kad diferencinė renta esanti gaunama tik nuosekliai pereinant nuo geresniųjų žemių prie blogesniųjų. Priešingai, būna ir atvirkščių perėjimų, pasitaiko, kad vienos rūšies žemės virsta kitomis (dėl agrikultūros technikos pažangos, miestų augimo ir kt.), ir didelė klaida, kapitalizmo trūkumų, ribotumų ir prieštaravimų suvertimas gamtai yra išgarsėjęs

„mažėjančio dirvos derlingumo dėsnis“. Paskui, kad visų pramonės ir apskritai liaudies ūkio šakų pelnas galėtų būti lygus, turi būti visiška konkurencijos laisvė, laisvė perkelti kapitalą iš vienos šakos į kitą. Tuo tarpu privatinė žemės nuosavybė sukuria monopolį, trukdo laisvai perkelti kapitalą. Dėl šito monopolio žemės ūkio produktai (žemės ūkiui yra būdinga žemesnė kapitalo sudėtis, vadinasi, ir individualiai aukštesnė pelno norma) neišsijungia į visiškai laisvą pelno normos išlyginimo procesą; žemės savininkas, kaip monopolistas, gali išlaikyti kainą aukštesnę negu vidutinė, o ši monopolinė kaina sukuria *absoliutinę* rentą. Diferencinė renta negali būti panaikinta esant kapitalizmui, o absoliutinė *gali* — pavyzdžiui, žemę nacionalizavus, jai perėjus į valstybės nuosavybę. Toks perėjimas reikštų, kad pakertamas privačių jų savininkų monopolis, kad žemdirbystėje nuosekliau, plačiau įgyvendinama konkurencijos laisvė. Ir todėl radikalieji buržua, pažymi Marksas, istorijoje ne kartą buvo iškėlę šį pažangų buržuazinį žemės nacionalizavimo reikalavimą, bet jis atbaido buržuazijos daugumą, nes per daug „užkliūdo“ dar kita, mūsų laikais ypač svarbų ir „jautrų“ monopolį: apskritai gamybos priemonių monopolį. (Nepaprastai populiariai, glaustai ir aiškiai pats Marksas išdėstė savo sukurtą vidutinio kapitalo pelno ir absoliutinės žemės rentos teoriją 1862 m. rugpjūčio 2 d. laiške Engelsui. Žr. „Susirašinėjimą“, t. III, p. 77—81. Plg. taip pat 1862 m. rugpjūčio 9 d. laišką, ten pat, p. 86—87)³³.— Žemės rentos istorijos klausimu svarbu taip pat nurodyti Markso atliktą analizę, kuria jis parodo, kaip atodirbinė renta (kai valstietis savo darbu dvarininko žemėje sukuria pridedamąjį produktą) pavirsta į rentą produktais arba natūra (valstietis savo žemėje sukuria pridedamąjį produktą ir dėl „neekonominės prievartės“ atiduoda jį dvarininkui), paskui į piniginę rentą (ta pati natūrinė renta, prekinei gamybai besivystant virtusi pinigais, senosios Rusijos „duokle“) ir pagaliau į kapitalistinę rentą, kai vietoj valstiečio pasirodo žemdirbystės įmonininkas, kuris dirba žemę, naudodamas samdomąjį darbą. Kalbant apie šią „kapitalistinės žemės rentos genezės“ analizę, reikia pažymėti gerai pagrįstas (ir itin svarbias atsilikusioms šalims, kaip Rusija) Markso mintis, kad *žemdirbystėje kapitalizmas evoliucionuoja*. „Kai natūrinė renta virsta pinigine renta, kartu ne tik neišvengiamai turi susidaryti už pinigus parsisamdančių beturčių padienių darbininkų klasė, ji netgi susidaro anksčiau. Tuo laikotarpiu, kai ši klasė formuojasi, kai ji dar tik sporadiškai pasirodo, labiau pasiturintys, privalantys mokėti duoklę valstiečiai neišvengiamai įpranta patys išnaudoti samdomuosius kaimo darbininkus—visai taip pat, kaip jau feodalizmo epochoje labiau pasiturintys priklausomieji valstiečiai savo ruožtu turėjo baudžiauninkų. Taigi jie pamažu gali sukaupti tam tikrą turtą ir patys pavirsti busimaisiais kapitalistais. Vadinasi, tarp senųjų žemės savininkų, ūkininkaujančių savarankiškai, atsiranda daigynas kapitalistinių nuomininkų, kurių raida priklauso nuo bendrosios kapitalistinės gamybos raidos ne žemės ūkyje“ („Kapitalas“, III², 332)³⁴... „Dalį kaimo gyventojų ekspropriuojant ir išvejjant iš kaimo, ne tik „atlaisvinami“ pramoniniam kapitalui darbininkai, jų pragyvenimo reikmenys, jų darbo įrankiai, bet ir sukuriama vidaus rinka“ („Kapitalas“, I², 778)³⁵. Dėl kaimo gyventojų nuskurdimo ir nusigyvenimo savo ruožtu susidaro rezervinė darbininkų armija kapitalo reikalams. Todėl kiekvienos kapitalistinės šalies „dalis

³³ Žr. Маркс К., Энгельс Ф. Избранные письма. 1953, с. 126— III, 132—133.

³⁴ Žr. Марксас К. Kapitalas. V., 1959. T. III, p. 725.

³⁵ Žr. Марксас К. Kapitalas. V., 1957. T. I, p. 667.

kaimo gyventojų nuolat yra pasirengę tapti miestų arba manufaktūrų gyventojais (t. y. nežemdirbiais). Šis santykinio gyventojų pertekliaus šaltinis teka be paliovos... Kaimo darbininkas priverstas tenkintis darbo užmokesčio minimumu ir viena koja nuolat stovi pauperizmo klampynėje“ („Kapitalas“, I², 668)³⁶. Privatinė valstiečio dirbamos žemės nuosavybė yra smulkiosios gamybos pagrindas ir sąlyga jai klestėti, jai igrtyti klasikinę formą. Tačiau ši smulkioji gamyba suderinama tik su siaurais primityviais gamybos ir visuomenės rėmais. Esant kapitalizmui, „valstiečių išnaudojimas nuo pramonės proletariato išnaudojimo skiriasi tik savo forma. Išnaudotojas tas pats — kapitalas. Pavieniai kapitalistai pavienius valstiečius išnaudoja ipotekomis ir lupikaudami; kapitalistų klasė valstiečių klasę išnaudoja valstybiniais mokesčiais“ („Klasių kova Prancūzijoje“)³⁷. „Valstiečio parcelė (smulkus žemės sklypas) tėra priedanga, leidžianti kapitalistui čiulpti iš žemės pelną, palūkanas ir rentą ir paliekanti žemės savininkui pačiam, kaip jam patinka, gauti savo darbo užmokestį“ („Briumero 18“)³⁸. Paprastai valstietis kapitalistinei visuomenei, t. y. kapitalistų klasei, atiduoda net dalį darbo užmokesčio ir nusunka „iki Airijos nuomininko lygio — vis manydamas esąs privatus savininkas“ („Klasių kova Prancūzijoje“)³⁹. Kokia yra „viena iš priežasčių, kad šalyse, kuriose vyrauja smulkioji valstiečių žemėvalda, grūdų kaina yra žemesnė negu šalyse, kuriose vyrauja kapitalistinis gamybos būdas“? („Kapitalas“, III², 340). Tokia, kad valstiečiai nemokamai atiduoda visuomenei (t. y. kapitalistų klasei) dalį pridedamojo produkto. „Vadinasi, tokia žema (grūdų ir kitų žemės ūkio produktų) kaina yra gamintojų neturtingumo padarinys, jokiū būdu ne jų darbo našumo rezultatas“ („Kapitalas“, III², 340). Kapitalizmo sąlygomis smulkioji žemės nuosavybė, normali smulkiosios gamybos forma, degradoja, nyksta, žūva. „Smulkioji žemės nuosavybė dėl pačios savo prigimties yra darbo visuomeninio gamybinio pajėgumo vystymosi kliūtis, neleidžia naudoti visuomenines darbo formas, daro negalimą visuomeninę kapitalų koncentraciją, stambaus masto gyvulininkystę, neleidžia vis plačiau taikyti mokslą. Dėl lupikavimo ir mokesčių sistemos smulkioji žemės nuosavybė neišvengiamai visur nuskursta. Jei kapitalas naudojamas žemei pirkti, jo negalima panaudoti žemės kultūrai kelti. Gamybos priemonės yra be galo suskaidytos ir patys gamintojai išsiskaidę.“ (Kooperacijos, t. y. smulkiųjų valstiečių draugijos, vaidinančios nepaprastai pažangų buržuazinių vaidmenį, tik susilpnina šią tendenciją, bet jos nepanaikina; nereikia taip pat užmiršti, kad šios kooperacijos daug duoda pasiturintiems valstiečiams ir labai maža, beveik nieko, varguomenės masėms, o paskui draugijos pačios tampa samdomojo darbo išnaudotojomis.) „Be saiko eikvojamos žmogaus jėgos. Vis didesnis gamybos sąlygų blogėjimas ir gamybos priemonių brangėjimas yra parcelinės (smulkiosios) nuosavybės dėsnis.“⁴⁰ Kapitalizmas ir žemdirbystėje, kaip ir pramonėje, gamybos procesą pertvarko tik „gamintojų martirologijos“ kaina. „Kaimo darbininkų išsisklaidymas dideliuose plotuose palaužia jų pasipriešinimo jėgą, tuo tarpu miesto darbininkų susikoncentravimas didina šią jėgą. Dabartinėje, kapitalistinėje žemdirbystėje, kaip ir dabartinėje pramonėje, didesnis darbo gamybinis pajėgumas ir didesnis jo judrumas perkami pačios darbo jėgos eikvojimo

³⁶ Žr. Marksas K. Kapitalas. V., 1957. T. I, p. 573.

³⁷ Marksas K., Engelsas F. Rinktiniai raštai dviem tomams. V., 1949. I, p. 174.

³⁸ Marksas K., Engelsas F. Rinktiniai raštai dviem tomams. V., 1949) T. I, p. 279.

³⁹ Marksas K., Engelsas F. Rinktiniai raštai dviem tomams. V., 1949 T. I, p. 173.

⁴⁰ Žr. Marksas K. Kapitalas. V., 1959. T. III, p. 731, 732

ir išsekimo kaina. Be to, kiekviena kapitalistinės žemdirbystės pažanga yra ne tik tokia pažanga, kai meistriškiau apiplėšiamas darbininkas, bet ir kai meistriškiau apiplėšiama dirva... Vadinasi, kapitalistinė gamyba vysto visuomeninio gamybos proceso techniką ir kombinaciją tik tokiu būdu, kad ji kartu pakerta visokio turto šaltinius: žemę ir darbininką“ („Kapitalas“, I, 13-ojo skirsnio pabaiga)⁴¹.

SOCIALIZMAS

Iš to, kas anksčiau pasakyta, matyti, jog išvada, kad kapitalistinė visuomenė neišvengiamai pavirs socialistine, Marksas daro remdamasis tik dabartinės visuomenės kitimo ekonominiu dėsnium. Darbo visuomenėjimas, tūkstančiais pavidalų vis spartėjantis ir per tą pusamžį, kuris yra praėjęs nuo Markso mirties, ypač akivaizdžiai pasireiškiantis stambiosios gamybos, kapitalistų kartelių, sindikatų ir trestų augimu, taip pat ir milžinišku finansinio kapitalo dydžio ir galios padidėjimu,— štai svarbiausias materialinis socializmo neišvengiamo atėjimo pagrindas. Intelektualinis ir moralinis šio pavirtimo variklis, fizinis jo vykdytojas yra paties kapitalizmo auklėjamas proletariatas. Jo kova su buržuazija pasireiškia įvairiomis ir vis turiningesnėmis formomis ir ne-išvengiamai pasidaro politinė kova dėl to, kad proletariatas iškovotų politinę valdžią („proletariato diktatūra“). Gamybos suvisuomenėjimo rezultatas negali būti kitoks, kaip tik gamybos priemonių perėjimas į visuomenės nuosavybę, „ekspropriatorių eksproprijavimas“. Smarkus darbo našumo padidėjimas, darbo dienos sutrumpinimas, smulkiosios, primityvios, suskaidytos gamybos liekanų, griuvėsių pakeitimas kolektyviniu patobulintu darbu,— štai tiesioginiai tokio perėjimo padariniai. Kapitalizmas galutinai nutraukia žemdirbystės ryšį su pramone, bet kartu, būdamas labiau išsivystęs, jis ruošia naujus šio ryšio elementus, kai pramonės sujungimas su žemdirbyste bus grindžiamas sąmoningu mokslo taikymu ir kolektyviniu darbo kombinavimu, nauju žmonijos įsikurdinimu (panaikinant ir kaimo užkampu - mą, atitrūkimą nuo pasaulio, sulaukėjimą, ir nenatūralų milžiniškų masių susibūrimą didmiesčiuose). Aukščiausios šių laikų kapitalizmo formos ruošia naują šeimos formą, naujas moters padėties ir jaunųjų kartų auklėjimo sąlygas: moterų ir vaikų darbas, kapitalizmo sukeliamas patriarchalinės šeimos pakrikimas dabartinėje visuomenėje neišvengiamai įgyja baisiausias, nelaimingiausias ir bjauriausias formas. Bet vis dėlto „stambioji pramonė, visuomeniškai organizuotame gamybos procese, už namų židinio sferos, lemiamą vaidmenį skirdama moterims, abiejų lyčių paaugliams ir vaikams, sukuria ekonominę pagrindą aukštesnei šeimos ir abiejų lyčių santykių formai atsirasti. Žinoma, vienoda nesąmonė būtų laikyti absoliučia krikščioniškąją germanų šeimos formą, kaip ir senovės romėnų arba senovės graikų arba rytiečių formą, kurios, be kita ko, būdamos tarpusavyje susijusios, sudaro vieningą istorinę raidos eilę. Aišku, kad kombinuoto darbininkų personalo sudarymas iš abiejų lyčių ir įvairaus amžiaus asmenų, nors jis savo

⁴¹ Žr. Marksas K. Kapitalas. V., 1957. T. I, p. 449—450.

stichine, šiurkščia, kapitalistine forma — kai darbininkas egzistuoja gamybos procesui, o ne gamybos procesas darbininkui — yra maru užkrėstas pražūtis ir vergijos šaltinis,— atitinkamomis aplinkybėmis, atvirkščiai, neišvengiamai turi pavirsti humaniško vystymosi šaltiniu“ („Kapitalas“, I, 13-ojo skirsnio pabaiga). Fabrikų sistemoje matome „ateities epochos auklėjimo užuomazgą,—tada visi vaikai, sulaukę tam tikro amžiaus, savo gamybinį darbą derins su mokymusi ir gimnastika, ir tai bus ne tik vienas iš visuomeninės gamybos didinimo būdų, bet ir vienintelis visapusiškai išsilavinusių žmonių ugdymo būdas“ (ten pat)⁴². Remdamasis tuo pačiu istoriniu pagrindu, ne tik praeities aiškinimo prasme, bet ir bebaimio ateities numatymo ir drąsios praktinės veiklos jai įgyvendinti prasme, Markso socializmas kelia ir tautybės bei valstybės klausimus. Nacijos yra neišvengiamas visuomenės raidos buržuazinės epochos produktas ir neišvengiama forma. Ir darbininkų klasė negalėjo sustiprėti, subręsti, susiformuoti, „nesikonstituodama kaip nacija“, nebūdama „nacionalinė“ („nors visai ne ta prasme, kaip tai supranta buržuazija“). Tačiau kapitalizmo raida vis labiau laužo nacionalines pertvaras, naikina nacionalinį atskirumą, vietoj nacionalinių antagonizmų iškelia klasinius. Todėl visiškai teisinga, kad išsivysčiusių kapitalistinių šalių „darbininkai neturi tėvynės“ ir kad „vieningas“ bent civilizuoųjų šalių darbininkų „veikimas yra viena iš pirmųjų proletariato išsivadavimo sąlygų“ („Komunistų manifestas“)⁴³. Valstybė, toji organizuotoji prievarta, neišvengiamai atsirado tam tikroje visuomenės raidos pakopoje, kada visuomenė suskilo į nesutaikomas klases, kada ji nebūtų galėjusi gyvuoti be „valdžios“, esą aukštesnės už visuomenę ir gerokai nuo jos atsiskyrusios. Valstybė atsiranda tada, kai susiduria klasių prieštaravimai, ir tampa „valstybe galingiausios, ekonomiškai viešpataujančios klasės, kuri, jos padedama, pasidaro ir politiškai viešpataujančia klase ir todėl įgyja naujų priemonių engiamajai klasei pavergti ir išnaudoti. Antai antikinė valstybė pirmiausia buvo vergvaldžių valstybė vergams pavergti, feodalinė valstybė — bajorijos organas valstiečiams baudžiauninkams pavergti, o dabartinė atstovaujamoji valstybė yra įrankis, kuriuo kapitalistai išnaudoja samdomuosius darbininkus“ (Engelsas veikale „Šeimos, privatinės nuosavybės ir valstybės kilmė“, kur jis išdėsto savo ir Markso pažiūras)⁴⁴. Net laisviausia ir pažangiausia buržuazinės valstybės forma, demokratinė respublika, nė kiek šio fakto nepašalina, o tik keičia jo formą (vyriausybės ryšiai su birža, valdininkų ir spaudos paperkamumas — tiesioginis ir netiesioginis — ir t. t.). Socializmas, artindamas klasių panaikinimą, kartu artina ir valstybės panaikinimą. „Pirmasis aktas,— rašo Engelsas „Anti-Diūringe“,— kuriuo valstybė iš tikrųjų pasireiškia kaip visos visuomenės atstovas,— gamybos priemonių paėmimas valdyti visos visuomenės vardu,— kartu bus paskutinis savarankiškas jos, kaip valstybės, aktas. Valstybės valdžios kišimasis į visuomeninius santykius čia vienoje, čia kitoje srityje darysis tada neberekalingas ir savaime išnyks. Žmonių valdymą pakeis daiktų valdymas ir gamybos proceso reguliavimas. Valstybė nebus „panaikinta“, ji nunyks.“⁴⁵ „Visuomenė, kuri organizuos gamybą, remdamasi laisvomis ir lygiomis gamintojų asociacijomis, visą

⁴² Žr. Marksas K. Kapitalas. V., 1957. T. I, p. 436, 431.

⁴³ Marksas K., Engelsas F. Komunistų partijos manifestas. V., 1970, p. 46.

⁴⁴ Engelsas F. Šeimos, privatinės nuosavybės ir valstybės kilmė. V., 1970, p. 199.

⁴⁵ Žr. Engelsas F. Anti-Diūringas. V., 1958, p. 241.

valstybės mašiną padės tenai, kur jai bus tada tikroji vieta: į seniųjų muziejų, greta verpimo ratelio ir žalvarinio kirvio“ (Engelsas veikale „Šeimos, privatinės nuosavybės ir valstybės kilmė“)⁴⁶.

Pagaliau dėl Markso socializmo pažiūros į smulkiuosius valstiečius, kurie išliks ekspropriatorių eksproprijavimo epochoje, reikia nurodyti Engelso, dėstančio Markso mintis, pareiškimą: „Kai paimsime valstybės valdžią, mes nė nemanysime prievarta eksproprijuoti smulkiųjų valstiečių (vis tiek, ar atlygintinai, ar ne), kaip būsimė priversti padaryti su stambiais žemvaldžiais. Mūsų uždavinys smulkiųjų valstiečių atžvilgiu bus pirmiausia paversti jų privatinę gamybą ir privatinę nuosavybę draugijine, bet ne prievarta, o rodant pavyzdį ir siūlant tam tikslui visuomenės pagalbą. Ir tuomet mes, žinoma, turėsime pakankamai priemonių, kad galėtume valstiečiams įrodyti visus tokio perėjimo pranašumus, kurie ir dabar jau turi būti jiems aiškinami“ (Engelsas. „Dėl agrarinio klausimo Vakaruose“, Aleksėjevos leid., p. 17, rus. vertimas su klaidomis. Originalas žurnale „Neue Zeit“)⁴⁷.

KLASINĖS PROLETARIATO KOVOS TAKTIKA

Dar 1844—1845 metais išaiškinęs vieną iš pagrindinių senojo materializmo trūkumų, būtent tą, kad jis nemokėjo suprasti revoliucinės praktinės veiklos aplinkybių ir įvertinti jos reikšmės, Marksas visą savo gyvenimą ne tik rašė teorinius veikalus, bet ir nuolat domėjosi klasinės proletariato kovos taktikos klausimais. Labai daug medžiagos šiuo atžvilgiu teikia *visi* Markso raštai ir ypač 1913 metais keturiais tomis išleistas jo susirašinėjimas su Engelsu. Ši medžiaga dar toli gražia nesurinkta, nesuteikta vienon vieton, neištirta ir neapdorota. Dėl to čia turime pasitenkinti tik bendriausiomis ir trumpiausiomis pastabomis, tačiau pabrėžiame, kad be šio materializmo ypatumo Marksas teisingai laikė jį nenuosekliu, vienašališku, negyvu. Pagrindini proletariato taktikos uždavinį Marksas apibrėžė, griežtai laikydamasis visų savo materialistinės dialektinės pasaulėžiūros prielaidų. Tik objektyviai įvertinus visų be išimties tam tikros visuomenės klasių visą tarpusavio santykių visumą, vadinasi, ir atsižvelgus į objektyvią tos visuomenės raidos pakopą, į jos ir kitų visuomenių tarpusavio santykius, galima nustatyti teisingą pažangiausios klasės taktiką. Be to, visos klasės ir visos šalys laikomos ne statiškomis, bet dinamiškomis, t. y. ne sustingusiomis, bet kintančiomis (kitimo dėsniai kyla iš ekonominių kiekvienos klasės gyvavimo sąlygų). Savo ruožtu kitimas nagrinėjamas ne tik praeities, bet ir ateities požiūriu, be to, ne pagal tik lėtas permainas matančių „evoliucionistų“ vulgarų supratimą, bet dialektiškai: „20 metų prilygsta vienai didžiųjų istorijos raidos įvykių dienai, — rašė Marksas Engelsui, — nors vėliau gali ateiti tokių dienų, kuriose susitelkia po 20 metų“ („Susirašinėjimo“ III t., p. 127)⁴⁸. Kiekvienoje raidos

⁴⁶ Engelsas F. Šeimos, privatinės nuosavybės ir valstybės kilmė. V., 1970, p. 201.

⁴⁷ Žr. Marksas K., Engelsas F. Rinktiniai raštai dviem tomis. V., 1950. T. II, p. 391.

⁴⁸ Žr. Маркс К., Энгельс Ф. Избранные письма. 1953, с. 139.

pakopoje, kiekvienu momentu proletariato taktika turi atsižvelgti į šią objektyviai neišvengiamą žmonijos istorijos dialektiką, viena, pažangiausios klasės sąmonei, jėgai ir koviniam pajėgumui ugdyti panaudodama politinio sustingimo arba vėžliškos, vadinamosios „taikios“ raidos epochas, o antra, taip panaudodama tokios raidos epochas, kad būtų siekiama šios klasės judėjimo „galutinio tikslo“, kad būtų ugdomas jos sugebėjimas praktiškai išspręsti didžiuosius uždavinius didžiosiomis dienomis, „kuriose susitelkia po 20 metų“. Šiuo klausimu itin svarbūs yra du Markso samprotavimai, vienas iš „Filosofijos skurdo“ apie ekonominę proletariato kovą ir ekonomines jo organizacijas, antras iš „Komunistų manifesto“ apie jo politinius uždavinius. Pirmasis skamba taip: „Stambioji pramonė sutelkia vienoje vietoje daugybę vienas kitam nepažįstamų žmonių. Konkurencija suskaldo jų interesus. Bet darbo užmokesčio gynimas, tasai bendrasis interesas jų šeiminko atžvilgiu, suvienija juos viena bendra pasipriešinimo, koalicijos idėja... Koalicijos, iš pradžių izoliuotos, formuojasi į grupes, ir darbininkams darosi svarbiau ginti nuo pastoviai susivienijusio kapitalo savo sąjungas negu darbo užmokestį... Šioje kovoje — tikrame pilietiniame kare — vienijasi ir vystosi visi busimųjų kautynių elementai. Pasiekusi šį tašką, koalicija tampa politinė“⁴⁹. Čia matome ekonominės kovos ir profesinio judėjimo programą ir taktiką keliems dešimtmečiams, visai ilgai epochai, kurioje proletariato jėgos ruošiamos „busimosioms kautynėms“. Su tuo reikia sugretinti daugelį Markso ir Engelso teiginių, paremtų Anglijos darbininkų judėjimo pavyzdžiu, kaip, „klestint“ pramonei, mėginama „paprkti darbininkus“ („Susirašinėjimas su Engelsu“, I, 136)⁵⁰, atitraukti juos nuo kovos, kaip pramonės klestėjimas iš viso „demoralizuoja darbininkus“ (II, 218); kaip „suburžuazėja“ Anglijos proletariatas — „matyt, buržuaziskiausia iš visų nacijų“ (anglų nacija) „nori galiausiai pasiekti, kad greta buržuazijos turėtų buržuazinę aristokratiją ir buržuazinį proletariatą“ (II, 290)⁵¹; kaip nyksta jo „revoliucinė energija“ (III, 124); kad ilgesnį ar trumpesnį laiką reikės laukti, kol „Anglijos darbininkai nusikratys savo tariama buržuazine demoralizacija“ (III, 127); kad Anglijos darbininkų judėjimui trūksta „čartistų įkarščio“ (1866; III, 305)⁵²; kaip Anglijos darbininkų vadai susiformuoja pagal vidurio „tarp radikalaus buržua ir darbininko“ tipą (apie Holioką, IV, 209); kad, dėl Anglijos monopolio ir kol šis monopolis sužlugs, „nieko nepadarysi su Britanijos darbininkais“ (IV, 433)⁵³. Ekonominės kovos taktika ryšium su bendrąja darbininkų judėjimo eiga (*ir baigtimi*) čia nagrinėjama nepaprastai plačiu, visapusišku, dialektiniu, tikrai revoliuciniu požiūriu.

„Komunistų manifestas“ politinės kovos taktikos klausimu iškėlė pagrindinį marksizmo teiginį: „komunistai kovoja dėl artimiausiųjų darbininkų klasės tikslų ir interesų, bet kartu jie gina ir judėjimo ateitį“⁵⁴. Todėl Marksas 1848 metais rėmė Lenkijos „agrarinės revoliucijos“ partiją, „tą pačią partiją, kuri sukėlė 1846 metų Krokuvos sukilimą“⁵⁵. 1848—1849 metų Vokietijoje Marksas rėmė kraštutinę

⁴⁹ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд., т. 4, с. 183.

⁵⁰ Žr. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд., т. 27, с. 169.

⁵¹ Žr. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд., т. 29, с. 190, 293.

⁵² Žr. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд., т. 30, с. 276, 280; т. 31, с. 166.

⁵³ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд., т. 32, с. 318; т. 35, с. 14.

⁵⁴ Žr. Marksas K., Engelsas F. Komunistų partijos manifestas. V., 1976, p. 60.

⁵⁵ Kalbama apie demokratini nacionalinio išsivadavimo sukilimą Krokuvos respublikoje, kurią nuo 1815 metų kartu kontroliavo Austrija, Prūsija ir Rusija. Sukilimo metu sukilėliai sudarė Nacionalinę vyriausybę, kuri išleido manifesta, paskelbusi, kad panaikinamos feodalinės prievolės,

revoliucinę demokratiją ir niekuomet vėliau neatsiėmė savo tuomet pasakytų žodžių apie taktiką. Į Vokietijos buržuaziją jis žiūrėjo kaip į elementą, kuris „nuo pat pradžios buvo linkęs išduoti liaudį“ (tik sudariusi sąjungą su valstietija, buržuazija būtų galėjusi iki galo įgyvendinti savo uždavinius) „ir sudaryti kompromisą su karūnuotais senosios visuomenės atstovais“. Štai kaip Marksas apibendrina Vokietijos buržuazijos klasinės padėties buržuazinės demokratinės revoliucijos epochoje analizę, be kita ko, aiškiai parodančią, jog materializmas visuomenę laiko kintančia ir nagrinėja ne tik tą jos kitimo ypatumą, kuris krypsta *atgal*: „...netikinti savimi, netikinti liaudimi; burblynanti prieš viršūnes, būgštaujanti apačių;... bijanti pasaulinės audros; be jokios energijos, būdama vien plagiatas;.. be iniciatyvos;... senis, kurį slegia prakeikimas ir kuris pasmerkta iškraipyti pirmuosius jaunatviškus gyvybės kupinos liaudies polėkius ir pajungti juos savo senatviškiems interesams...“ („Naujasis Reino laikraštis“, 1848 m., žr. „Literatūrinis palikimas“, t. III, p. 212)⁵⁶. Maždaug po 20 metų laiške Engelsui (III, 224) Marksas teigė, jog 1848 metų revoliucijos nepasisekimo priežastis buvo ta, kad buržuazija verčiau pasirinko taiką su vergija negu jau vien perspektyvą kovoti dėl laisvės. Kai pasibaigė 1848—1849 metų revoliucijų epocha, Marksas stėjo prieš visoki žaidimą revoliucija (Šaperis—Vilichas ir kova su jais) ir reikalavo mokėti dirbti atėjus naujam, tariamai „taikiai“ ruošiančiam naujas revoliucijas laikotarpiui. Kokia kryptimi Marksas reikalavo dirbti tą darbą, matyti iš to, kad padėtį Vokietijoje smarkiausios reakcijos laiku 1856 metais jis įvertino šitaip: „Viskas Vokietijoje priklausys nuo to, ar bus galima proletarinę revoliuciją paremti koku nors pakartotu valstiečių karu“ („Susirašinėjimas su Engelsu“, II, 108)⁵⁷. Kol Vokietijos demokratinė (buržuazinė) revoliucija buvo nebaigta, Marksas ypač rūpinosi, kad socialistinio proletariato taktika pirmiausia būtų siekiama skatinti demokratinę valstietijos energiją. Beje, Lasalį jis laikė „objektyviai išduodančiu darbininkų judėjimą Prūsijos naudai“ (III, 210) kaip tik dėl to, kad Lasalis buvo atlaidus dvarininkams ir prūsų nacionalizmui. „Niekšiška,— rašė Engelsas 1865 metais, keisdamasis mintimis su Marksu dėl būsimą bendro jų pasisakymo spaudoje,— žemdirbystės šalyje puldinėti pramonės darbininkų vardu tik buržua, užmirštant, kad feodalinė bajorija patriarchališkai „lazda išnaudoja“ kaimo darbininkus“ (III, 217)⁵⁸. 1864—1870 metų laikotarpiu, kai artėjo į galą Vokietijos buržuazinės demokratinės revoliucijos užbaigimo epocha, epocha, kurioje Prūsijos ir Austrijos išnaudotojų klasės kovojo dėl to, kaip vienokiu ar kitokiu būdu baigti tą revoliuciją iš *viršaus*, Marksas ne tik smerkė Lasalį, kuris meilinosi Bismarkui, bet ir taisė Lybknechtą, nukrypusį į „austrofilystę“ ir gynusį partikuliarizmą; Marksas reikalavo revoliucinės taktikos, vienodai negailestingai kovojančios ir su Bismarku, ir su austrofilais, taktikos, kuri nesitaikytų prie „nugalėtojo“—Prūsijos junkerio, bet nedelsiant atnaujintų revoliucinę kovą su juo *ir remtųsi tuo pagrindu*,

ir žadėjo be išpirkimo atiduoti valstiečių nuosavybės žemę. Kituose atsišaukimuose ji paskelbė, kad bus steigiamos nacionalinės dirbtuvės, padidindamas jose darbo užmokestis, kad įvedama piliečių lygybė. Tačiau netrukus sukilimas buvo nuslopintas.

„Krokuvos revoliucija,— kalbėjo K. Marksas,—parodė pavyzdį visai Europai — nacionalinius interesus ji sutapatino su demokratijos interesais ir su engiamosios klasės išsivadavimu“ (Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд., т. 4, с. 490).

⁵⁶ Žr. Marksas K. Buržuazija ir kontrrevoliucija (Marksas K., Engelsas F. Rinktiniai raštai dviem tomis. V., 1949. T. I, p. 42).

⁵⁷ Žr. Engelsas F. Valstiečių karas Vokietijoje. V., 1962, p. 143.

⁵⁸ Žr. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд., т. 31, с. 38—39, 47.

kurį sukūrė Prūsijos karo pergalės („Susirašinėjimas su Engelsu“, III, 134, 136, 147, 179, 204, 210, 215, 418, 437, 440—441)⁵⁹. Garsiajame Internacionalo 1870 metų rugsėjo 9 dienos kreipimesi Marksas išpėjo Prancūzijos proletariata prieš laiką nepradėti sukilimo⁶⁰, bet, kai sukilimas vis dėlto prasidėjo (1871 m.), jis su entuziazmu sveikino revoliucinę „dangų šturmvusių“ masių iniciatyvą (Markso laiškas Kūgelmanui)⁶¹. Markso dialektinio materializmo požiūriu, turint galvoje bendrąją proletariato kovos eigą ir *baigti*, revoliucinio sukilimo pralaimėjimas šioje situacijoje, kaip ir daugelyje kitų, buvo mažesnė blogybė negu atsisakymas nuo užimtos pozicijos, pasidavimas be mūšio: toks pasidavimas būtų demoralizavęs proletariata, būtų pakirtęs jo sugebėjimą kovoti. Deramai įvertindamas legalių kovos priemonių naudojimą politinio sustingimo epochose, vyraujant buržuaziniam legalumui, Marksas 1877—1878 metais, išleidus ypatingąjį įstatymą prieš socialistus⁶², griežtai smerkė Mosto „revoliucinę frazę“, bet nemažiau griežtai, jei ne dar griežčiau, puolė oportunizma, tada laikinai užvaldžiusi oficialiąją socialdemokratų partiją, kuri iš karto stokojo ištvermės, tvirtumo, revoliucingumo, nebuvo pasiryžusi pereiti į nelegalią kovą, atsakydama į ypatingąjį įstatymą („Markso laiškas Engelsui“, IV, 397, 404, 418, 422, 424.⁶³ Plg. taip pat laiškus Zorgei).

LITERATŪRA

Visi Markso raštai ir laišakai lig šiol dar nėra išleisti, į rusų kalbą Markso veikalų yra išversta daugiau negu į bet kurią kitą kalbą. Toliau pateikiamas tų veikalų sąrašas yra sudarytas chronologiškai. 1841 metais Marksas parašė disertaciją apie Epikūro filosofiją (išspausdinta pomirtiniame leidinyje „Literatūrinis palikimas“, apie jį — toliau). Šioje disertacijoje Marksas dar visiškai laikosi idealistinio Hėgelio požiūrio. 1842 metais „Reino laikraštyje“ (Kelnas) spausdinami Markso straipsniai, visų pirma šeštajame Reino landtage vykusių diskusijų apie spaudos laisvę kritika, paskui apie įstatymus dėl miško vogimo, be to, politikos išsivadavimo iš teologijos gynimas ir kt. (iš dalies išspausdinti „Literatūriniame palikime“). Čia išryškėja, kad Marksas nuo idealizmo pereina prie materializmo ir nuo revoliucinio demokratizmo — prie komunizmo. 1844 metais Paryžiuje išeina Markso ir Arnoldo Rūgės redaguotas „Vokiečių ir prancūzų metraštis“, kuriame matyti, kad minėtasis perėjimas galutinai įvyksta. Ypač

⁵⁹ Žr. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд., т. 30, с. 290, 292—293, 308, 349—350; т. 31, с. 31—32, 38—39, 45—46, 313—114, 340, 348.

⁶⁰ Marksas K., Engelsas F. Rinktiniai raštai dviem tomis. V., 1949. f, 1, p. 424—430.

⁶¹ Žr. Marksas K., Engelsas F. Rinktiniai raštai dviem tomis. V., 1950. T. II, p. 418—419.

⁶² *Ypatingąjį įstatymą prieš socialistus* Vokietijoje įvedė 1878 metais Bismarko vyriausybė. Šio įstatymo tikslas buvo kovoti su darbininkų ir socialistiniu judėjimu: buvo uždraustos visos socialdemokratų partijos organizacijos, masiškos darbininkų organizacijos, darbininkų spauda, buvo konfiskuojama socialistinė literatūra; socialdemokratams buvo persekiojami ir tremiami. 1890 metais, gaudžiant masiškam ir vis stiprėjančiam darbininkų judėjimui, ypatingasis įstatymas prieš socialistus buvo panaikintas.

⁶³ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. 2-е изд., т. 34, с. 45—46, 54, 75—76, 84—85, 87.

įsidėmėtini Markso straipsniai: „Hėgelio teisės filosofijos kritikos įvadas“ (be „Literatūrinio palikimo“, yra atskirai išleista knygelė) ir „Žydu klausimu“ (taip pat; knyg., „Znanije“ leid., „Pigioji biblioteka“, Nr. 210). 1845 metais Marksas ir Engelsas kartu išleidžia (Frankfurte prie Maino) knygelę „Šventoji šeima. Prieš Bruną Bauerį ir K°“ (be „Literatūrinio palikimo“, rusų kalba yra du atskiri knygelės leidimai, „Novyj golos“ leid., S. Peterburgas, 1906, ir „Vestnik znanija“ leid., S. Peterburgas, 1907 m.). 1845 metų pavasarį buvo parašytos Markso tezės apie Fojerbachą (išspausdintos kaip Fr. Engelson knygelės „Liūdvigas Fojerbachas“ priedas, išverstos į rusų kalbą). 1845—1847 metais Marksas paskelbė straipsnių (dauguma jų nesurinkti, naujai neišleisti ir neišversti į rusų kalbą) laikraščiuose: „Vorwärts“ — leista Paryžiuje, „Brüsseler Deutsche Zeitung“ (1847), „Das Westphalische Dampfboot“ (Bielefeld, 1845—1848), „Der Gesellschaftsspiegel“ (1846, Elberfeld). Briuselyje ir Paryžiuje buvo išleistas 1847 metais parašytas pagrindinis Markso veikalas, kritikuojantis Prudoną: „Filosofijos skurdas. Atsakymas į pono Prudono „Skurdo filosofija““ (rusų kalba trys „Novyj mir“ leidimai, vienas p. Lvovičiaus, vienas Aleksejevov, vienas „Prosveščeniye“, visi išėjo 1905—1906 m.). 1848 metais Briuselyje buvo išleista „Kalba apie prekybos laisvę“ (išversta į rusų kalbą) ir vėliau Londone, bendradarbiaujant su Fr. Engelsu, garsusis, išverstas kone į visas Europos kalbas ir dalį kitų pasaulio šalių kalbų, „Komunistų partijos manifestas“ (vertimo į rusų kalbą kokie 8 leidimai 1905—1906 metais, „Molot“, „Kolokol“, Aleksejevov ir kt“ daugiausia konfiskuoti, įvairiomis antraštėmis: „Komunistų manifestas“, „Apie komunizmą“, „Visuomenės klasės ir komunizmas“, „Kapitalizmas ir komunizmas“, „Istorijos filosofija“; ištisą ir tiksliausią šio, taip pat ir kitų Markso veikalų vertimą žr. užsieniniuose daugiausia „Darbo išvadavimo“ grupės leidiniuose). 1848 m. birželio 1 d.— 1849 m. gegužės 19 d. Kelne ėjo „Naujasis Reino laikraštis“, kurio vyriausiuoju redaktoriumi faktiškai buvo Marksas. Daugybė Markso straipsnių, išspausdintų šiame laikraštyje, kuris lig šiol tebėra geriausias, neprilygstamas revoliucinio proletariato organas, nėra surinkta ir iš naujo ištisai paskelbta. Svarbiausieji įdėti į „Literatūrinį palikimą“. Atskira knygele daug kartų buvo leidžiami tame laikraštyje išspausdinti Markso straipsniai „Samdomasis darbas ir kapitalas“ (rusų kalba 4 leidimai, Kozmano, „Molot“, Miagkovo ir Lvovičiaus, 1905—1906 m.). Iš to paties laikraščio: „Liberalai valdžioje“ („Znanije“ leid., „Pig. bibl.“, Nr. 272. S. Peterburgas, 1906). 1849 metais Marksas Kelne išleido „Dvi politines bylas“ (dvi Markso apsigynimo kalbos; jį, apkaltintą nusikaltimu spaudai ir kvietimu į ginkluotą pasipriešinimą vyriausybei, prisiekusiųjų teismas išteisino. Rusų kalba išėjo 5 leidimai 1905—1906 m. — Aleksejevov, „Molot“, Miagkovo, „Znanije“, „Novyj mir“). 1850 metais Marksas Hamburge išleido 6 „Naujojo Reino laikraščio“ numerius. Iš čia svarbiausieji straipsniai įdėti į „Literatūrinį palikimą“. Ypač įsidėmėtini Engelson 1895 metais knygele naujai išleisti Markso straipsniai „Klasių kova Prancūzijoje 1848—1850 metais“ (vertimas į rusų kalbą išleistas M. Malych, „Bibl.“ Nr. 59—60; taip pat „Istorijos darbų rinkinyje“, vertė Bazarovas ir Stepanovas, Skirmunto leid., S. Peterburgas, 1906 m., taip pat rinkinyje „Mintys ir pažiūros dėl XX amžiaus gyvenimo“, S. Peterburgas, 1912 m.). 1852 metais Niujorke išėjo Markso knygelė „Luji Bonaparto briumero aštuonioliktoji“ (vertimas į rusų kalbą kaip tik minėtuose rinkiniuose). Tais pačiais metais Londone—„Kelno komunistų bylos demaskavimas“ (rus. vert.: „Kelno komunarų byla“, „Mokslo

populiarinimo biblioteka“, Nr. 43, S. Peterburgas, 1906, spalio 28). Nuo 1851 metų rugpjūčio iki 1862 metų Marksas buvo Niujorko laikraščio „Tribūna“ („The New York Tribune“)⁶⁴ nuolatinis bendradarbis; čia daugelis jo straipsnių buvo išspausdinti be parašo, kaip redakciniai. Ypač reikšmingi jo straipsniai „Revoliucija ir kontrrevoliucija Vokietijoje“, po Markso ir Engelso mirties naujai išleisti vokiečių kalba (vertimas į rusų kalbą išleistas dviem rinkiniais, vertė Bazarovas ir Stepanovas, vėliau, 1905—1906 m., atskira knygele penki leidimai — Aleksejevos, „Obščestvennaja polza“, „Novyj mir“, „Visuotinė biblioteka“ ir „Molot“). Kai kurie „Tribūnoje“ išspausdinti Markso straipsniai Londone buvo išleisti atskiriomis knygelėmis, pvz., apie Palmersloną 1856 metais, „XVIII amžiaus diplomatijos istorijos demaskavimas“ (apie nuolatinę savanaudišką Anglijos liberalų partijos ministrų priklausomybę nuo Rusijos) ir kt. Marksui mirus, jo duktė Eleonora Eivling išleido „Tribūnoje“ išspausdintus jo straipsnius Rytų klausimu antrašte „The Eastern Question“. London, 1897. („Rytų klausimas“.) Dalis yra išversta į rusų kalbą: „Karas ir revoliucija“. I sąs. Marksas ir Engelsas. „Neišleisti straipsniai (1852, 1853, 1854 m.)“. Charkovas, 1919. (Bibl. „Naša mysl“.) Nuo 1854 metų pabaigos ir 1855 metais Marksas bendradarbiavo laikraštyje „Neue Oder- Zeitung“, o 1861—1862 metais — Vienos laikraštyje „Presse“. Šie straipsniai nėra surinkti, ir tik dalis jų, kaip ir daugelis Markso laiškų, buvo paskelbti žurnale „Neue Zeit“. Tas pat pasakytina dėl laikraštyje „Das Volk“ (Londonas, 1859 m.) paskelbtų Markso straipsnių apie diplomatinę 1859 metų Italijos karo istoriją. 1859 metais Berlyne išėjo Markso veikalas „Dėl politinės ekonomijos kritikos“ (vertimas į rusų kalbą: M., 1896 m., redagavo Manuilovas, ir S. Peterburgas, 1907 m., vertė Rumiancevas). 1860 metais Londone išėjo Markso brošiūra „Herr Vogt“ („Ponas Fogtas“).

1864 metais Londone išėjo Markso parašytas „Tarp-tautinės darbininkų asociacijos kreipimasis“ (išverstas į rusų kalbą). Marksas buvo daugybės Internacionalo Generalinės tarybos manifestų, atsišaukimų ir rezoliucijų autorius. Visa tai dar toli gražu nėra apdorota ir netgi nėra surinkta. Pirmas žingsnis šiame darbe yra G. Je-ko knyga „Internacionalas“ (vertimas į rusų kalbą: S. Peterburgas, 1906, „Znanije“ leid.), kur, be kita ko, yra išspausdinti kai kurie Markso laiškai ir jo parengti nutarimų projektai. Tarp Markso parašytų Internacionalo dokumentų yra Generalinės tarybos manifestas dėl Paryžiaus Komunos, išėjęs 1871 metais Londone atskira knygele antrašte „Prancūzijos pilietinis karas“ (Lenino redag., rus. vert., „Molot“ ir kt. leid.). 1862—1874 metais Marksas susirašinėjo su Internacionalo nariu Kūgelmanu (du leidimai rusų kalba: vieną vertė A. Goichbargas, antrą redagavo Leninas). 1867 metais Hamburge išėjo svarbiausias Markso veikalas „Kapitalas. Politinės ekonomijos kritika“. T. I. Antrasis ir trečiasis tomas Engelso išleisti po Markso mirties 1885 ir 1894 metais. Vertimas į rusų kalbą: t. I — penki leidimai (du — 1872 ir 1898 m. — vertė Danielsonas, du vertė J. Gurvič ir L. Žakas, redagavo Struvė: 1-asis leid. — 1899, 2-asis — 1905, vieną redagavo Bazarovas ir Stepanovas). II ir III tomo išėjo Danielsono vertimas (prastesnis) ir Bazarovo ir Stepanovo redaguotas vertimas (geresnis). 1876 metais

⁶⁴ Engelsas straipsnyje apie Marksa, įdėtame „Handwörterbuch der Staatswissenschaften“, Bd. 6, S. 603 („Valstybės mokslų žodynas“, t. 6, p. 603. Red.), ir Beršteinas straipsnyje apie Marksa 11-ajame „Britų enciklopedijos“ 1911 metų leidime klaidingai nurodo 1853-1860 m. Žiūrėk 1913 metais išleistą Markso ir Engelso susirašinėjimą. (V. Lenino pastaba).

Marksas padėjo Engelsui parengti knygą „Anti-Diūringas“ („Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft“); jis peržiūrėjo visą veikalo rankraštį ir parašė visą politinės ekonomijos istorijos skyrių.

Vėliau, Marksui mirus, buvo išleisti tokie jo kūriniai: „Gotos programos kritika“ (S. Peterburgas, 1906 m., vokiečių kalba žurnale „Neue Zeit“, 1890/91, Nr. 18). „Darbo užmokestis, kaina ir pelnas“ (pranešimas, skaitytas 1865 m. birželio 26 d — „Neue Zeit“, XVI, 1897/98, vertimas į rusų kalbą 1906 m. išleistas „Molot“ ir 1905 m.— Lvovičiaus). „K. Markso, Fr. Engelso ir F. Lasalio literatūrinis palikimas“, 3 tomai. Štutgartas, 1902. (Akselrodo ir kt. redaguotas vertimas į rusų kalbą, 2 tomai. S. Peterburgas, 1908. I t. dar J. Gurvič redag., M., 1907. Atskirai yra išleisti Lasalio laišakai Marksui, įdėti į „Literatūrinį palikimą“.) „K. Markso, F. Engelso ir kt. laišakai Zorgei“ (du leid. rusų kalba, vienas Akselrodo redag., antras — su Lenino pratarne, Daugės leid.). „Priedamosios vertės teorijos“, 3 tomai 4 dalimis, Štutgartas, 1905—1910, Kautskio išleistas „Kapitalo“ ketvirtojo tomo rankraštis (rusų kalba tik pirmojo tomo vertimas trimis leidimais: S. Peterburgas, 1906, Plechanovo redag.; Kijevas, 1906, Železnovo redag.; Kijevas, 1907, Tučiapskio redag.). 1913 metais Štutgarte išėjo „K. Markso ir Fr. Engelso susirašinėjimo“ 4 dideli tomai, kuriuose yra 1386 laišakai, parašyti 1844 m. rugsėjo mėn.— 1883 m. sausio 10 d.; jie teikia daug nepaprastai vertingos medžiagos K. Markso biografijai ir pažiūroms studijuoti. 1917 metais išėjo Markso ir Engelso 2 tomai: 1852—1862 metų straipsniai (vokiečių kalba). Baigiant dėl šio Markso veikalų sąrašo reikia pažymėti, kad čia dar nepaminėti kai kurie mažesni straipsniai ir atskiri laišakai, kuriuos išspausdino daugiausia „Neue Zeit“, „Vorwärts“ ir kiti periodiniai socialdemokratų leidiniai vokiečių kalba; taip pat, be abejo, neišsamus yra ir visų Markso veikalų vertimų į rusų kalbą, ypač 1905—1906 metais išleistų knygelių, sąrašas.

Literatūros apie Markką ir marksizmą yra nepaprastai daug. Paminėsime tik svarbiausius veikalus, suskirstę autorius į tris svarbiausius skyrius: marksistus, kurie iš esmės laikosi Markso požiūrio; buržuazinius rašytojus, kurie iš esmės yra priešiški marksizmui, ir revizionistus, kurie tariamai pripažįsta vienus ar kitus marksizmo pagrindus, o iš tikrųjų pakeičia jį buržuazinėmis pažiūromis. Savotiška rusų revizionizmo atmaina reikia laikyti narodnikų pažiūrą į Markką. V. Zombartas savo „Ein Beitrag zur Bibliographie des Marxismus“ (Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, XX, 2. Heft, 1905, S.S. 413—430) pateikia 300 antraščių, ir tas sąrašas toli gražu nėra išsamus. Jam papildyti žr. „Neue Zeit“, 1883—1907 m. ir vėlesniųjų metų rodykles. Dar žr. Josef Stammhammer: „Bibliographie des Sozialismus und Kommunismus“. Bd. I—III. Jena (1893—1909). Toliau detaliam marksizmo bibliografijai dar galima nurodyti: „Bibliographie der Sozialwissenschaften“. Berlin, Jahrgang 1, 1905 u. ff. 2r. taip pat N. Rubakinas. „Tarp knygų“ (t. II, 2-asis leid.). Čia pateikiame vien svarbiausius darbus. Markso biografijos klausimu pirmiausia reikia nurodyti Fr. Engelso straipsnius, išspausdintus „Volkskalender“, 1878 metais Brakės išleistame Braunšveige, ir „Handwörterbuch der Staatswissenschaften“. Bd. 6, S. 600—603. W. Liebknecht. „Karl Marx zum Gedächtniss“. Nürnberg, 1896. Lafargue. „K. Marx. Personliche Erinnerungen“. V. Lybknechtas. „Karl Marxas“. 2 leid. S. Peterburgas, 1906. P. Lafargas. „Mano atsiminimai apie K. Markką“. Odesa, 1905. (Žr. orig. žurnale „Neue Zeit“, IX, I.) „K. Markso atminimui“. S. Peterburgas, 1908. 410 p., J. Nevzorovo, N.

Rožkovo, V. Bazarovo, J. Steklovo, A. Fino-Jenotajevskio, P. Rumiancevo, K. Renerio, H. Roland Holst, V. Hjino, R. Liuksemburg, G. Zinovjevo, J. Kamenevo, P. Orlovskio ir M. Taganskio straipsnių rinkinys. *Fr. Méringas*. „Karlas Marksas“. Amerikos socialisto Spargo anglų kalba parašyta plati Markso biografija (Spargo. „K. Marx, his life and work“. London, 1911) yra nepatenkinama. Bendrą Markso veiklos apžvalgą žr. *K. Kautsky*. „Die historische Leistung von K. Marx. Zum. 25. Todestag des Meisters“. Berlin, 1908. Vertimas į rusų kalbą: „K. Marksas ir jo istorinė reikšmė“. S. Peterburgas, 1908. Plg. taip pat populiarią knygele: *Klara Zetkin*. „K. M. und sein Lebenswerk“ (1913). Atsiminimai apie Marksa: *Anenkovo* — žurnale „Vestnik Evropy“, 1880, Nr. 4 (ir „Atsiminimai“, t. III. „Nuostabūs dešimtmetis“. S. Peterburgas, 1882) ir *Karlo Šurco* — žurnale „Russkoje bogatstvo“, 1906, Nr. 12; *M. Kovalevskio* — žurnale „Vestnik Evropy“, 1909, VI ir tol.

Marksizmo filosofija ir istorinis materializmas geriausiai išdėstyti G. Plechanovo „Per 20 metų“. S. Peterburgas, 1909, 3-iasis leid.; „Nuo gynybos į puolimą“. S. Peterburgas, 1910; „Pagrindiniai marksizmo klausimai“. S. Peterburgas, 1908; „Mūsų kritikų kritika“. 3. Peterburgas, 1906; „Monistinės pažiūros į istoriją išsivystymo klausimu“. S. Peterburgas, 1908, ir kt. raštai. *Antonijus Labriola*. „Materialistinės pažiūros į istoriją klausimu“. S. Peterburgas, 1898. Taip pat jo: „Istorinis materializmas ir filosofija“. S. Peterburgas, 1906. *Fr. Méringas*. „Apie istorinį materializmą“. S. Peterburgas, 1906 (2 leid.: „Prosveščenije“ ir „Molot“). *Taip pat jo*: „Lesingo legenda“. S. Peterburgas, 1908 („Znanije“). Plg. taip pat (nemarksistas) *Š. Andleris*. „Komunistų manifestas. Istorija, įvadas, komentaras“. S. Peterburgas, 1906. Žr. taip pat „Istorinis materializmas“. S. Peterburgas, 1908, Engelso, Kautskio, Lafargo ir daugelio kitų draipsnių rinkinys. *L. Akselrod*. „Filosofijos apybraižos. Atsakymas filosofiniams istorinio materializmo kritikams“. S. Peterburgas, 1906. Nevykusius Dycgeno nukrypimus nuo marksizmo specialiai gina *E. Untermann*. „Die logischen Mangel des engeren Marxismus“. München, 1910 (753 p. — platus, bet nerimtas veikalas). *Hugo Riekes*. „Die philosophische Wurzel des Marxismus“ žurnale „Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft“, 62. Jahrgang, 1906, 3. Heft, S. 407—432, įdomus

Markso pažiūrų priešininko veikalas, parodantis jų filosofinį vientisumą materializmo požiūriu. *Benno Erdmann*. „Die philosophischen Voraussetzungen der materialistischen Geschichtsauffassung“ leidinyje „Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft“ (Schmollers Jahrbuch). 1907, 3. Heft, S. 1—56; čia labai tinkamai formuluojami kai kurie pagrindiniai Markso filosofinio materializmo teiginiai ir pateikiama prieštaravimų paplitusiu kantizmo ir apskritai agnosticizmo požiūriu santrauka. *R. Stammler*. „Wirtschaft und Recht nach der materialistischen Geschichtsauffassung“. 2 leid. Lpz., 1906 (kantininkas). *Voltmanas*. „Istorinis materializmas“, vertimas į rusų kalbą, 1901 m. (taip pat kantininkas). *Forlenderis*. „Kantas ir Marksas“. S. Peterburgas, 1909 (taip pat). Plg. taip pat A. Bogdanovo, V. Bazarovo ir kt. polemiką („Apybraižos apie marksizmo filosofiją“. S. Peterburgas, 1908. *A. Bogdanovas*. „Didžiojo fetišizmo žlugimas“. M., 1909 ir kiti raštai) ir V. Iljino („Materializmas ir empiriokriticizmas“, Maskva, 1909). Istorinio materializmo ir etikos klausimu: *K. Kautskis*. „Etika ir materialistinė istorijos samprata“. S. Peterburgas, 1906 ir daug kitų Kautskio veikalų. Dar Boudin. „Das theoretische System von K. Marx“. Stuttg., 1909 (*L. B. Budinas*. „Teorinė K. Markso sistema naujausios kritikos požiūriu“, vert. iš anglų

kalbos, V. Zasulič redag. S. Peterburgas, 1908). *Hermann Gorter*. „Der historische Materialismus“, 1909. Iš marksizmo priešininkų raštų nurodysime: *Tugan Baranovskis*. „Teoriniai marksizmo pagrindai“. S. Peterburgas, 1907. S. *Prokopovičius*. „Dėl Markso kritikos“. S. Peterburgas, 1901. *Hammacher*. „Das philosophisch-ökonomische System des Marxismus“ (Lpz., 1910, 730 p.— citatų rinkinys). V. *Zombartas*. „XIX a. socializmas ir socialinis judėjimas“. S. Peterburgas. *Max Adler* (kantininkas). „Kausalität und Teleologie“ (Wien, 1909. „Marx-Studien“) ir „Marx als Denker“.

Verta dėmesio idealisto hėgelininko *Giov. Gentile* knyga „La filosofia di Marx“ (Pisa, 1899) — autorius iškelia kai kuriuos svarbius Markso materialistinės dialektikos klausimus, kurių paprastai nepastebi kantininkai, pozityvistai ir pan.,— ir *Lévy*. „Feuerbach“ — apie vieną iš svarbiausiųjų Markso pirmtakų filosofų. Naudingą Markso veikalų citatų santrauką pateikia *Černyševas* „Marksisto bloknote“. S. Peterburgas („Delo“), 1908. Markso ekonominio mokslo klausimu: *K. Kautskis*. „Ekonominis Markso mokslas“ (daug leidimų rusų kalba), *taip pat jo*: „Agrarinis klausimas“, „Erfurto programa“ ir daug knygelių. Plg. dar *Bernšteinas*, „Ekonominis Markso mokslas“. „Kapitalo“ 3-iasis tomas (vert. į rusų k., 1905); *Gabrielis Devilis*. „Kapitalas“ („Kapitalo“ I tomo išdėstymas, vertimas į rusų kalbą, 1907). Vadinamojo revizionizmo atstovas agrariniu klausimu tarp marksistų yra *E. Davidas*. „Socializmas ir žemės ūkis“ (vert. į rusų k., S. Peterburgas, 1902). Revizionizmo kritiką žr. *V. Iljinas*. „Agrarinis klausimas“, d. I. S. Peterburgas, 1908. Žr. taip pat *V. Iljinas*. „Kapitalizmo raida Rusijoje“. 2-asis leid. S. Peterburgas, 1908, ir *taip pat jo*: „Ekonominiai etiudai ir straipsniai“. S. Peterburgas, 1899. *V. Iljinas*. „Nauji duomenys, apibūdinantys kapitalizmo raidos žemės ūkyje dėsnius“, I sąs“ 1917. Markso pažiūros, su kai kuriais nukrypimais, taikomos naujausiems Prancūzijos agrarinių santykių duomenims *Compère-Morel* veikale „La question agraire et le socialisme en France“. Paris, 1912 (455 p.). Kaip Markso ekonominės pažiūros toliau plėtojamos ir taikomos naujausiems ūkinio gyvenimo reiškiniams, žr. *Hilferdingo* „Finansinis kapitalas“. S. Peterburgas, 1911. (Autoriaus pažiūrų į vertės teoriją esminių klaidų ištaisymą žr. Kautskio straipsnyje, įdėtame žurnale „Neue Zeit“: „Gold, Papier und Ware“—„Aukštas, popieriniai pinigai ir prekės“—30, I; 1912, S. 837, 886.) *V. Iljinas*. „Imperializmas— naujausias kapitalizmo etapas“. 1917 m. Esminiais punktais nuo marksizmo nukrypsta *P. Maslovas*. „Agrarinis klausimas“ (2 tomai) ir „Liaudies ūkio raidos teorija“ (S. Peterburgas, 1910 m.). Kai kurių šių nukrypimų kritiką žr. Kautskio straipsnyje „Maltusizmas ir socializmas“, „Neue Zeit“, XXIX, 1, 1911.

Markso ekonominis mokslas kritikuojamas tarp buržuazinių profesorių plačiai paplitusios „ribinio naudingumo“ teorijos požiūriu: *Böhm-Bawerk*. „Zum Abschluss des Marxschen Systems“ (Brl., 1896, „Staatswiss. Arbeiten“, Festgabe für K. Knies). Išversta į rusų kalbą: „Markso teorija ir jos kritika“, S. Peterburgas, 1897, ir taip pat jo „Kapital und Kapitalzins“, 2 leid. Insbr., 1900—1902, 2 t. („Kapitalas ir pelnas“. S. Peterburgas, 1909). Toliau žr.: *Riekes*. „Wert und Tauschwert“ (1899); *v. Bortkiewicz*. „Wertrechnung u. Preisrechnung im Marxschen System“ (Archiv f. Sozialw“ 1906—1907); *Leo v. Buch*. „Über die Elemente d. polit. Ökonomie. I. Th. Die Intensität d. Arbeit, Wert u. Preis“ (išleista taip pat rusų kalba). *Bēm-Baverko* kritikos nagrinėji-mas marksizmo požiūriu:

Hilferding. „Bohm-Bawerks Marx-Kritik“ („Marx-Studien“, Bd. I. Wien, 1904) ir mažesni straipsniai žurnale „Neue Zeit“.

Dėl dviejų svarbiausių marksizmo aiškinimo ir plėtojimo krypčių— „revizionistinės“ ir radikalinės („ortodoksinės“) — žr. *Ed. Bernšteinas*. „Socializmo prielaidos ir socialdemokratijos uždaviniai“ (orig. vok. k. Stuttg., 1899; vert. į rusų k. „Istorinis materializmas“. S. Peterburgas, 1901. „Socialinės problemos“. M., 1901), plg. taip pat jo: „Socializmo istorijos ir teorijos apybraižos“. S. Peterburgas, 1902. Atsakymas jam: *K. Kautskis*. „Bernšteinas ir socialdemokratų programa“ (orig. vok. k. Stuttg., 1899. Vert. į rusų k. 4 leidimai 1905—1906 m.). Iš prancūzų marksistinės literatūros: *Julès Guesde*. „Quatre ans de lutte des classes“, „En garde!“, „Questions d'hier et d'aujourd'hui“ (Paris, 1911); *P. Lafargue*. „Le déterminisme économique de K. Marx“ (Paris, 1909). *Ant. Pannekoek*. „Zwei Tendenzen in der Arbeiter-Bewegung“.

Markso kapitalo kaupimo teorijos klausimu naujas veikalas: *Rosa Luxemburg*. „Die Akkumulation des Kapitale“ (Brl., 1913), ir jos neteisingą Markso teorijos aiškinimą nagrinėja *Otto Bañer*. „Die Akkumulation des Kapitals“ („Neue Zeit“, 31 t., 1913, I, S.S. 831 u. 862). *Eckstein* laikraštyje „Vorwärts“, 1913 ir *Pannekoek* laikraštyje „Bremer Bürger-Zeitung“, 1913.

Iš senosios rusų literatūros apie Marksa: *B. Čičerinas*. „Vokiečių socialistai“ *Bezobrazovo* „Valstybės mokslų rinkinyje“. S. Peterburgas, 1888, ir „Politinių mokslų istorija“. M., 1902. D. 5, p. 156. *Ziberio* atsakymas: „Vokiečių ekonomistai pro p. Čičerino akinius“ „Raštuose“. S. Peterburgas, 1900. T. II. *L. Slonimskis*. „K. Markso ekonominis mokslas“. S. Peterburgas, 1898. N. *Ziberis*. „Deivido Rikardo ir K. Markso visuomeniniai ekonominiai tyrinėjimai“. S. Peterburgas, 1885 ir „Raštai“. S. Peterburgas, 1900. 2 tomai. *I. Kaufmano* (I. K.-no) „Kapitalo“ recenzija, išspausdinta žurnale „Vestnik Evropy“, 1872, Nr. 5, yra įsidėmėtina tuo, kad *Marksas* „Kapitalo“ 2-ojo leidimo baigiamajame žodyje citavo I. K.-no samprotavimus ir pripažino, jog jis teisingai išdėstė jo materialistinį-dialektinį metodą.

Rusų narodnikai apie marksizmą: *N. Michailovskis* žurnale „Russkoje bogatstvo“, 1894, Nr. 10; 1895, Nr. 1 ir 2, perspausd. Raštuose — dėl *P. Struvės* „Kritinių pastabų“ (S. Peterburgas, 1894), marksistiniu požiūriu išnagrinėtų *K. Tulino* (*V. Iljinas*) „Medžiagoje mūsų ūkio raidai apibūdinti“ (S. Peterburgas, 1895, cenzūros sunaikinta), perspausdinta *V. Iljino* knygoje „Per 12 metų“. S. Peterburgas, 1908. Toliau, iš narodnikų literatūros: *V. V.* „Mūsų kryptys“. S. Peterburgas, 1892. *Taip pat jo*: „Nuo aštuntojo dešimtmečio į XX a. pirmąjį dešimtmetį“. S. Peterburgas, 1907. *Nikolajus -onas*. „Mūsų poreforminio visuomenės ūkio apybraiža“. S. Peterburgas, 1893. *V. Černovas*. „Marksizmas ir agrarinis klausimas“. S. Peterburgas, 1906. *Taip pat jo*: „Filosofijos ir sociologijos etiudai“. S. Peterburgas, 1907.

Be narodnikų, pažymėsime dar: *N. Karejevas*. „Seni ir nauji istorinio materializmo etiudai“. S. Peterburgas, 1896. 2-asis 1913 m. leid. antrašte „Ekonominio materializmo kritika“. *Masarikas*. „Filosofiniai ir sociologiniai marksizmo pagrindai“. M., 1900. *Kročė*. „Istorinis materializmas ir marksistinė ekonomija“. S. Peterburgas, 1902.

Norint teisingai įvertinti Markso pažiūras, būtinai reikia susipažinti su artimiausio jo vienminčio ir bendradarbio *Frydricho Engelso* veikalais.

Neatsižvelgiant į visus Engelso veikalus, negalima suprasti marksizmo ir negalima vienisai jo išdėstyti.

Markso kritiką anarchizmo požiūriu žr. V. Čerkezovo „Marksizmo doktrinos“. S. Peterburgas, 1905. 2 dalys; V. Tekeris. „Viejoj knygos“. M., 1907. Sindikalistas Sūrelis. „Socialinė šių laikų ekonomijos apybraiža“. M., 1908.